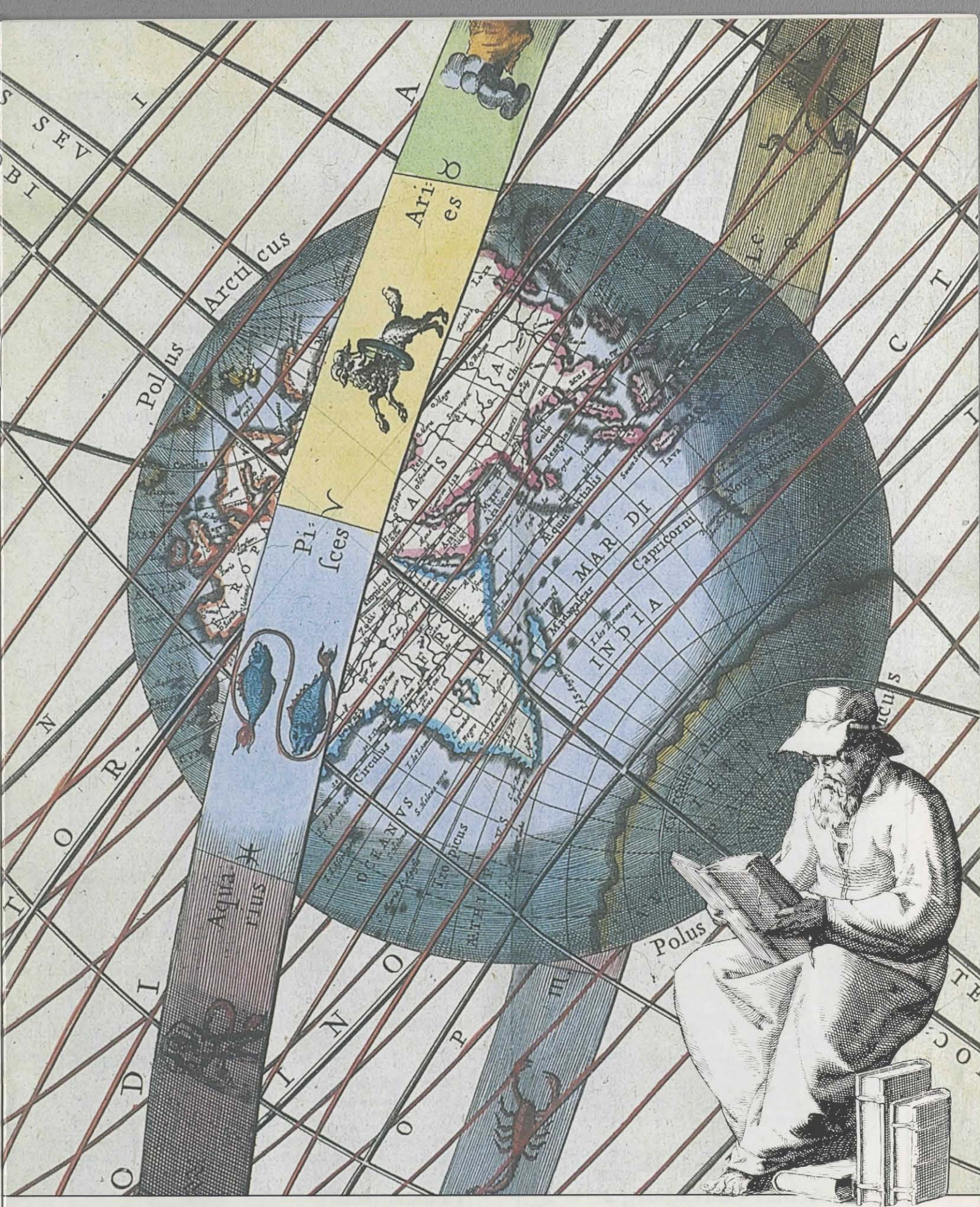

CAERT-THRESOOR

Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland

19de jaargang, 2000 nr. 2

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 2516010

Conservering van kaarten met behoud van authenticiteit
Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
Tentoonstellingsgereed maken van kaarten voor opstellingen
Vervaardigen van zuurvrije dozen voor de kaartenverzameling
Restauratie van atlassen, reisverslagen en dergelijke

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

CAERT-THRESOOR

Inhoud 19de jaargang 2000, nr. 2

Dirk de Vries	
De Nieuwe Hand-atlas der Aarde (1855)	37
door Hendrik Frijlink: een Nederlandse Stieler in statu nascendi	
F.J. Ormelings sr.	
De Residentiekaarten van Java en Madoera	45
Eric Schliesser	
Een kaart van Visscher en de grote globe van Blaeu in de bewijsvoering van een proef met slingeruurwerken van Huygens	51
Varia Cartographica	57
Besprekingen	61
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	63

Redactie

Drs. Joost Depuydt, dr. Henk Deys,
drs. Marco van Egmond, dr. Peter van der Krogt,
dr. Wim Ligtendag, drs. Sjoerd de Meer
drs. Wanita Resida, drs. Lida Ruitinga, Han Voogt.

Internet

Caert-Thresoorpagina:
<http://www.maphist.nl/ct>

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het secretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 35,- per jaar (vier nummers), België f 50,-, buitenland f 60,-. Losse nummers f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, postgironummer 5253901.

Contactadres voor België: Bart van der Herten, Maria Theresiastraat 2 bus 16, 3000 Leuven.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Hele pagina per nummer f 125,-
Halve pagina per nummer f 90,-
Kwart pagina per nummer f 60,-
Bij plaatsing in één jaargang (vier nummers): wisselende tekst tien procent korting, vaste tekst vijftien procent korting
ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag

Detail van plaat 17, getiteld 'Solis circa orbem terrarum spiralis revolutio', uit de *Harmonia Macrocosmica*, de 17de-eeuwse hemelatlas van Andreas Cellarius (circa 1596-1665). De plaat vormt een diagram ter uitlegging van de schijnbaar spiraalvormige loop van de zon om de aarde, ten gevolge van de helling van de aardas (foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

***De Nieuwe Hand-atlas der Aarde* (1855) door Hendrik Frijlink: een Nederlandse Stieler in statu nascendi**

De achterstand die Nederland in het uitgeven van wereldatlassen in de loop van de 19de eeuw ten opzichte van de omringende landen had opgelopen werd, kort vóór en ná 1850 enigszins goed gemaakt door drie atlassen: die van Jaeger, Frijlink en Kuijper. Zowel de verzorgde uitvoering, als ook de rijke en actuele inhoud van de *Nieuwe Hand-atlas der Aarde* van de Amsterdamse uitgever Hendrik Frijlink (1800-1886) brachten een kenner als J.P. Veth tot de conclusie: 'Ik aarzel niet aan den hand-atlas van de Heer Frijlink boven alle mij bekende kaartverzamelingen van dien aard van Nederlandschen oorsprong den voorrang toe te kennen'. Een dergelijke loftuiting behoeft een toelichting.¹

Met de veel geprezen atlastraditie van de Nederlanden, begonnen met Ortelius, was het eigenlijk tegen het einde van de 17de eeuw al afgelopen. In de 18de eeuw werden - op een enkele uitzondering na, zoals die van Tirion - niet meer dan samengestelde atlassen uitgegeven, waarvoor vooral gebruikgemaakt werd van de enorme hoeveelheid materiaal aan koperplaten en kaarten, die als een onuitputtelijke erfenis uit de voorafgaande eeuw lange tijd beschikbaar bleef.

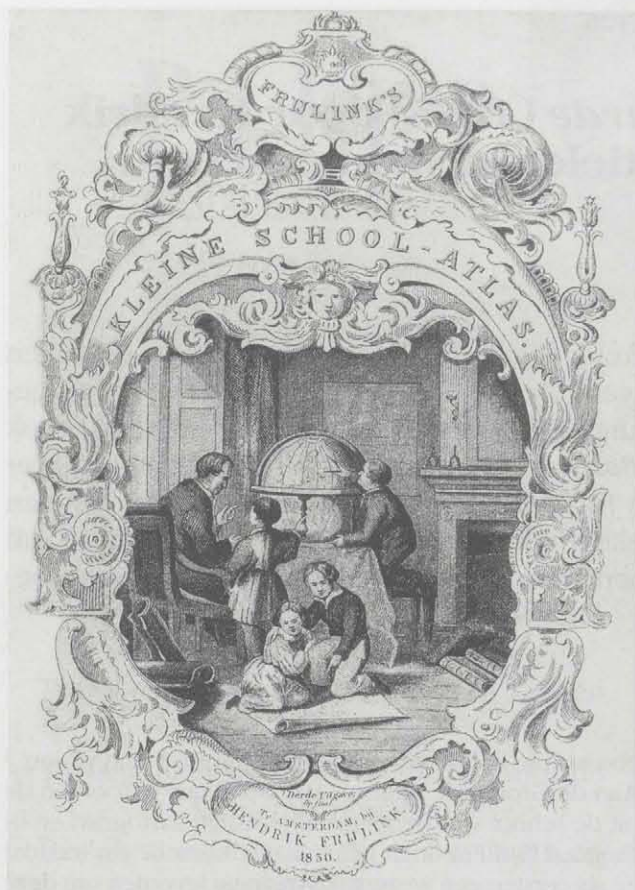
In tegenstelling tot de vernieuwing in de topografische en hydrografische kartografie in de eerste helft van de 19de eeuw, bleef de creativiteit op het gebied van de atlaskartografie in ons land ver daarbij achter. En wat er dan nog verscheen had alleen betrekking op het eigen land, zoals de atlas van Desterbecq (1841). Het was alsof Nederland nog moest wennen aan een Europa dat door de Napoleontische oorlogen politiek door elkaar was gehusseld en daar kwam de naschok van de Belgische revolutie nog overheen. Dat de geografische interesse binnen de grenzen van het koninkrijk - het moederland én het immense koloniale rijk wel te verstaan - bleef, is af te lezen aan het geringe aantal wereldatlassen, dat op de markt kwam. Vóór 1850 waren het alleen de atlasjes van Bohn en van Baedeker, die een vermelding verdienen.² Om verder te kijken moest men te rade gaan bij atlassen uit Groot-Britannië (Arrowsmith, Cary, Johnston), België (Vandermaelen) of Duitsland, waar met de atlassen van Gaspari en Stieler een ware vernieuwing in gang was gezet. Een anonieme tijdgenoot schetste in 1834 de situatie aldus: 'Maar onze uitgevers hebben den moed niet meer, om voor de behoeften van onzen tijd atlassen te doen vervaardigen,

zoo als die van Blauw en Tirion in hunnen tijd waren'.³ Aan de Groningse uitgever Jan Oomkens J. Zoon en de uit de school van Berghaus afkomstige kartograaf en lithograaf Carl Friedrich Julius Jaeger komt de eer toe, dat ze als eersten een wezenlijke bijdrage leverden om deze achterstand goed te maken. Jaeger deed dat met zijn

1. Hendrik Frijlink 1800-1886, boekhandelaar en uitgever te Amsterdam (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Drs. D. de Vries (1938) is sinds 1971 als conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis verbonden aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Hij publiceert op het gebied van de geschiedenis van de kartografie van Nederland, meestal in verband met stukken uit deze verzameling.

2. Omslag met titel van Frijlinks schoolatlasje, dat van 1843 tot 1873 in twaalf uitgaven verscheen. De afbeelding geeft de omslag van de derde uitgave uit 1850 weer (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Uitgebreide hand-atlas der gehele aarde in 48 kaarten en Oomkens in nauwe samenwerking met Jaeger en Van Wijk met atlassen van Europa, Nederland en de wereld.⁴ Terwijl bij deze atlassen het gebruik in het onderwijs nog voorop stond, werd met de in 1851 verschenen prospectus van een *Hand-atlas der Aarde* van de Amsterdamse uitgever Hendrik Frijlink een andere, bredere doelgroep benaderd.⁵ Laten we de prospectus zelf aan het woord: 'Aan dezen HAND-ATLAS heeft de Uitgever moeite noch kosten gespaard, om hem op eene hoogte te brengen, die het wetenschappelijk publiek kan bevredigen'. Dat was voor Nederland omstreeks 1850 een niet eerder gehoorde pretentie: het wetenschappelijk publiek, en dat bleef het lange tijd daarna, zeker na de invoering van de Hogere Burger-school in 1863 toen het land overspoeld werd met voorname schoolatlassen.

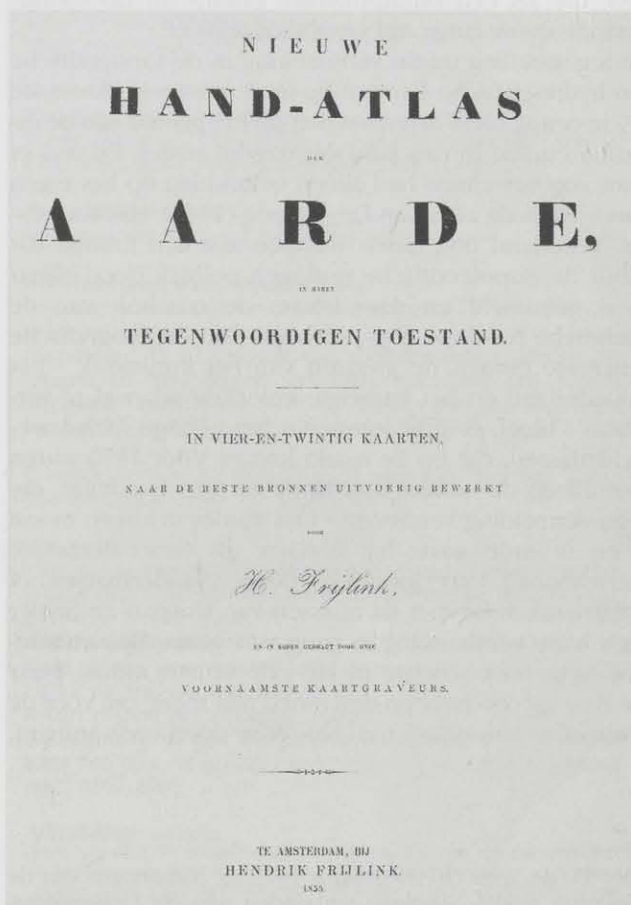
Hendrik Frijlink

De boekhandelaar, uitgever en auteur Hendrik Frijlink nam in de Amsterdamse uitgeverswereld van de vorige eeuw een opmerkelijke plaats in en dat niet zozeer door zijn persoonlijkheid.⁶ Volgens zijn biograaf Kruseman leed hij zijn leven lang een teruggetrokken bestaan. Hij was bij de boekhandel niet 'populair' en had iets stugs. Maar 'niettemin staande die ontoeschietelijkheid zag

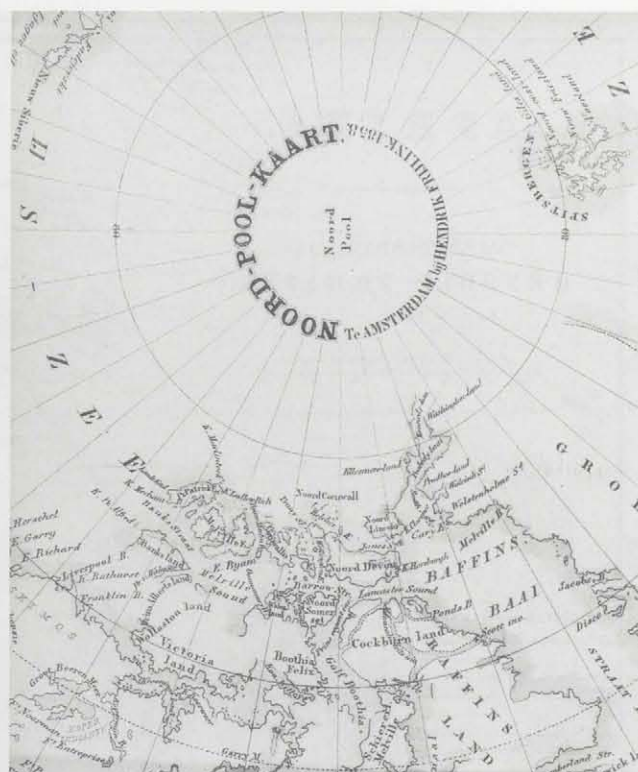
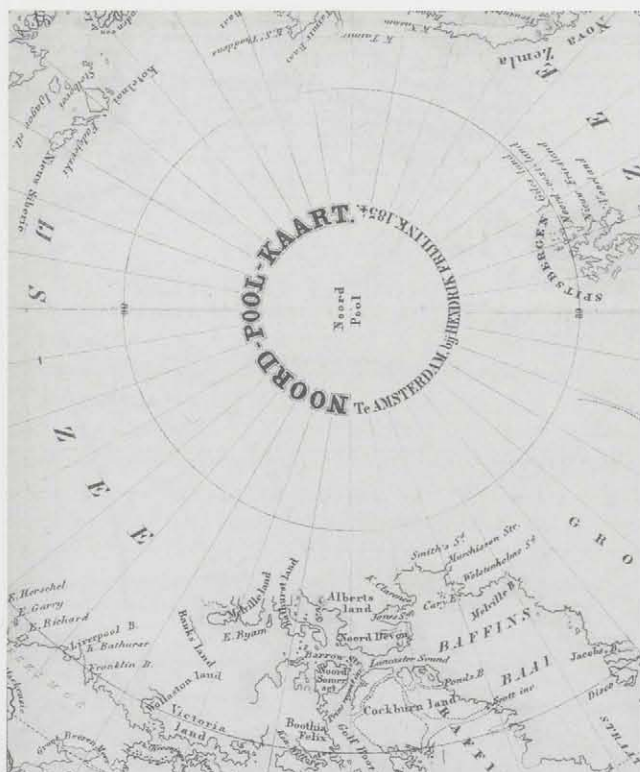
men werkelijk uit voller hart tegen hem op, omdat men zijn verdiensten waarderen en benijden moest'. Toen hij in 1869 met de uitgeverij ophield kon hij terugzien op een loopbaan van vijftig jaar met grote successen. Zijn fonds, zegt Kruseman, was 'een der kapitaalsten en zeker een der vruchtbaarsten' en dat had hij geheel aan zichzelf te danken.

Begonnen als kantoorklerk vestigde hij zich in 1823 als boekverkoper met nauwelijks iets; prentwerkjes en kinderboekjes, die hij uit een failliete boedel had overgenomen. Daarna begon hij dit kleine werk zelf uit te geven en ging hij van lieverlee over op grotere uitgaven op het gebied van vertalingen van populaire buitenlandse literatuur. Daarbij had hij een fijn gevoel voor wat bij het brede beschaafde publiek in de smaak viel. Zijn grootste succes boekte hij met het door hem zelf in 1834 opgerichte tijdschrift het *Leeskabinet*, dat met 'verslag en tekenpen' de lezers op de hoogte hield van wat er in de wereld omging en vertalingen bood van schrijvers uit het buitenland. In 1847 telde het maar liefst 40.000 lezers.

Wat de uitgaven voor het onderwijs betreft had vooral de aardrijkskunde zijn aandacht. Frijlink schetste zelf daarvan de ontwikkeling in zijn door Kruseman gebruikte autobiografische notities. Het begon in 1843 met de *Kleine School-Atlas* met 17 kaartjes in steendruk, waarvan de voorbereiding hem twee jaar had gekost (zie afbeelding 2).⁷ Het bleek een groot succes, want in het eerste jaar werden er al 6.000 exemplaren van ver-

3. Titelpagina van de 'Nieuwe Hand-atlas der Aarde', eerste editie 1855 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

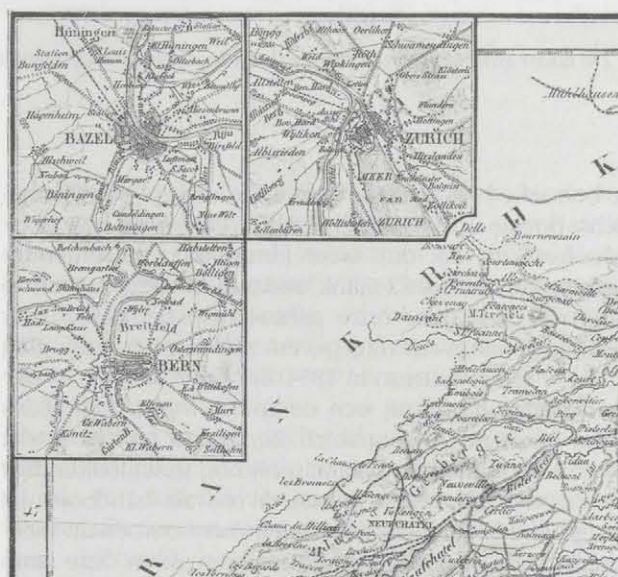

4. Nieuwe ontdekkingen ten westen van Groenland door Kane in de jaren 1853 tot 1855. Details van de Noordpoolkaarten uit 1854 en 1858 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

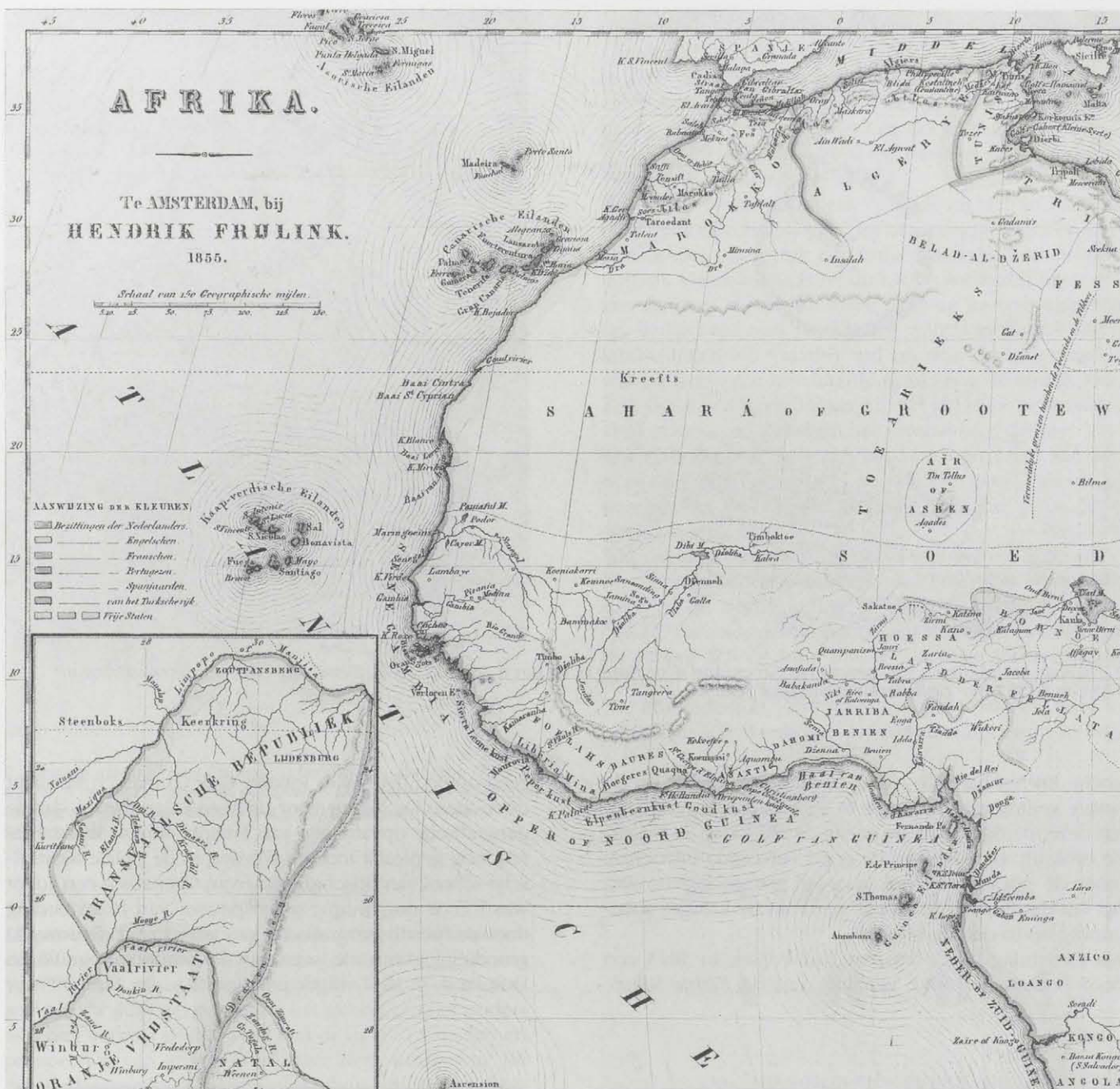
kocht. En het bleef zo, want nadat Seyffardt het op de laatste veiling van het fonds in 1869 had overgenomen, gaf deze, dertig jaar na de eerste, in 1873 nog de twaalfde druk uit. Behalve aan de goed verzorgde uitvoering moet de populariteit ook worden toegeschreven aan het feit dat Frijlink de moeite nam om de kaartjes staatkundig up-to-date te houden.

Als toelichting bij de kaarten had Frijlink in 1843 een door Bouten bewerkte vertaling van de *Kleine Schul-*

geographie (1818) van Johann G.F. Cannabich het licht doen zien. De keuze voor dit werkje geeft aan, dat de geografische opvattingen van Frijlink, althans in deze jaren, nog geplaatst moeten worden in de politiek-statistische school van Büsching, waarvan Cannabich een adept was.⁸ Er is nog weinig te bespeuren van beïnvloeding door de fysisch-geografische kaarten van Von Sydow, de grondlegger van de vernieuwde schoolkartografie in Duitsland. In 1847 volgde een door Van der Maaten 'naar

5. Bijkaarten werden geregeld toegevoegd; details uit de kaarten van Zwitserland van 1855 en 1865 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

6. De kaart van Afrika met aanvullingen; details uit de kaarten van 1855 en 1872 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

de behoefte hier te lande' bewerkte uitgave van Cannabichs boekje met de titel *Kleine aardrijkskunde voor schoolgebruik*, dat ook weer herdrukken beleefde. De aardrijkskunde bleef Frijlink zodanig boeien, dat hij op basis van 'wat door onze naburen op het gebied der aardrijkskunde werd uitgegeven' zelf aan het werk ging en als resultaat daarvan in 1854 zijn eigen *Handboek der aardrijkskunde* uitgaf; een compilatiewerk, nog steeds zwaar steunend op Cannabich. Zijn *Nieuw handboek*, dat in 1858 verscheen en waaraan hij nog geschiedkundige overzichten toevoegde, moest tevens als handboek bij zijn grote atlas dienen, zoals hij in het voorbericht meedeelde.⁹ Dat de aardrijkskundige interesse in deze jaren enorm toenam, bewijzen wel de drie herdrukken die tot 1866 van dit laatste werk verschenen.

De Nieuwe Hand-Atlas der Aarde

Het plan een wereldatlas van groot formaat uit te geven, kan niet los van deze context van aardrijkskundige uitgaven worden gezien en moet bij Frijlink kort vóór 1850 zijn opgekomen. Het handboek van Cannabich bood veel meer informatie dan de kaartjes van zijn schoolatlas konden bevatten. Bovendien stelt Frijlink in zijn prospectus, waar hij het heeft over een stortvloed van kaartwerken uit het buitenland, dat deze niet afgestemd zijn op de behoeften van de Nederlander, zodat hij in die vaak lijvige en kostbare atlassen veelal tevergeefs zoekt. Een dergelijke atlas, in de stijl van de 'Stieler', was op dat moment in Nederland nog niet voorhanden, terwijl, zegt Frijlink, er wel de vakmensen zijn om uitmuntende kaarten te leveren en hij verwijst dan naar de zeekaar-

kaarten, zag hij zichzelf als redacteur ('dir.' = direxit) en hij heeft zelfs in enkele gevallen de kaarten zelf ontworpen en getekend ('del.' = delineavit).

In het voorwoord van de eerste druk en in de daarop volgende korte toelichting op de kaarten gunt Frijlink ons een blik achter de schermen van de zowel intellectuele als financiële inspanningen, die hij zich heeft getroost om iets van kwaliteit te leveren. Talrijke kaarten heeft hij uit het buitenland laten komen 'van allerlei uitgave, ten einde ze onderling te vergelijken'. Bij enkele kaarten geeft hij exact aan welke bronnen hij gebruikt heeft, maar bij de meeste beperkt hij zich tot vage omschrijvingen als 'de laatste uitvoerige kaartwerken'. Als één van de eerste atlasmakers in Nederland werkte hij met de meridiaan van Greenwich in plaats van met die van Ferro, zoals Jaeger op de meeste van zijn kaarten en Jacob Kuijper over het algemeen nog deden. Speciale aandacht besteedde Frijlink aan een in zijn ogen verantwoorde transcriptie van in 'vreemde karakters geschreven talen', zoals het Russisch, Turks of Arabisch.

Het formaat en de uitvoering gaven de atlas een voor-naam uiterlijk: het voorplat van de linnen band had een blindstempel van ornamenten met de titel in goud gedrukt, ook op de rug was de titel in goud en in kapitalen te lezen en de afmetingen in gesloten toestand (41,5 x 28,5 cm) waren fors.¹⁰ De prijs van f 15,60 bij intekening van de vier afleveringen van de in totaal 24 in koper gegraveerde kaarten was aan de hoge kant vergeleken met de tien gulden die Oomkens voor de *Atlas der geheele aarde* met 34 gesteendrukte kaarten van J. van Wijk Roelandszoon en J. Jaeger (1851) vroeg.¹¹

Toen Frijlink in september 1851 de prospectus voor zijn wereldatlas verspreidde, was de eerste aflevering met de kaarten van de aarde, Europa, Nederland en Denemarken al bij hem 'en verder alom ter bezigtiging voorhanden', de tweede aflevering is dan al door de graveurs afgewerkt en de derde onder handen. Dat is twee jaar, nadat Jaeger bij Van Houten te Assen zijn *Uitgebreide hand-atlas* liet verschijnen en vier jaar voordat in september 1855 de eerste aflevering van Jacob Kuijpers *Atlas der wereld* bij Stemler in Amsterdam uitkwam.¹²

De atlas bestaat uit 24 kaarten. Na de aarde, de Noordpool en Europa volgen niet eerst Nederland en koloniën, maar Spanje en Portugal, Frankrijk, het Britse Rijk, Denemarken, Zweden en Noorwegen en dan pas komt Nederland, gevolgd door België, Zwitserland, Italië, Midden-Europa, Rusland, Turkije in Europa, vervolgens Azië met Palestina en Nederlands-Indië, de andere continenten en tenslotte de Zuidpool.

In de eerste uitgave werden de drie kaarten van Nederland, Midden-Europa en de Verenigde Staten op zo'n groot bladformaat afgedrukt, dat ze twee keer gevouwen moesten worden. Maar vanwege de kwetsbaarheid verving hij ze al in de tweede uitgave van 1858 door kleinere formaten, zonder aan de inhoud ervan afbreuk te doen.¹³ Een bijzondere inhoudelijke verrijking zijn de vele bijkaarten van steden en omgevingen van steden; volgens een advertentie voor de tweede uitgave 'vindt men op 25 bladen niet minder dan 113 grote en kleine kaarten'.

Latere uitgaven

In de laatste veertien jaar van zijn actieve bestaan als uitgever is de atlas voor Frijlink eerst een troetelkind en later, zoals wel vaker gebeurt, een zorgenkind geworden. De vijf uitgaven, die hijzelf van 1855 tot 1868 verzorgde, werden steeds opnieuw inhoudelijk aangevuld en gecorrigeerd. Als voorbeeld van het volgen van de actualiteit van nieuwe ontdekkingen worden hier de resultaten van de reis van Kane ten westen van Groenland (1853-1855) afgebeeld, zoals die op de Noordpoolkaart van 1858 voorkomen (zie afbeelding 4).¹⁴ Soms werden kaarten geheel vervangen en nadat bij de laatste veiling van zijn fonds in 1869 de atlas in handen was gekomen van de uitgever Noothoven van Goor te Leiden, zorgde A. van Otterloo, leraar aardrijkskunde aan de Handelschool te Amsterdam ervoor, dat de atlas actueel bleef.¹⁵ In de eerste uitgave zijn er enkele kaarten, zoals van Europa, die duidelijk laten zien dat ze onder de handen van de graveur zijn weggehaald. De rondjes van de plaatsen zijn wel aangegeven, maar het kaartschrift nog niet. In de volgende edities is dit bijgewerkt. Ook de uitbreiding van het spoorwegnet en de staatkundige wijzigingen bleven constant om aanvullingen vragen. Tevens voegde hij steeds opnieuw bijkaartjes toe (zie afbeelding 5). Zoals bij andere atlassen uit de tweede helft van de 19de eeuw ook het geval is, biedt de kaart van Afrika natuurlijk verreweg het meest als het om inhoudelijke aanvullingen gaat (zie afbeelding 6). Frijlink dateerde zijn kaarten dan ook niet voor niets. Volgens zijn eigen zeggen heeft hij de moed om zijn atlas inhoudelijk bij te houden op het laatst opgegeven: 'want vele kaarten waren nauwelijks afgewerkt of bleken door het annexeren van grootere of kleinere landen weder onbruikbaar te zijn geworden'.

De atlas heeft het lang volgehouden, ook nadat de wereldatlas van Jacob Kuijper was verschenen en er na de invoering van het vak aardrijkskunde in het middelbaar onderwijs in 1863 een tiental andere schoolatlassen op de markt verscheen. De enorme investering in koperplaten en gravure die Frijlink aandurfde in de jaren 1851 tot 1855, terwijl de veel goedkopere steendruk in de atlasproductie al algemeen werd toegepast, heeft op termijn zijn geld wel opgebracht. Tot en met de laatste, de achtste, uitgave in 1881 werden Frijlinks koperplaten gebruikt, al had de nieuwe uitgever Noothoven van Goor voor de zesde uitgave (1872), voor drie nieuwe kaarten de steendruk gekozen.

Beoordeling door tijdgenoten en na anderhalve eeuw

Aan de grote Indië-kenner Pieter Johannes Veth (1814-1895), medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, danken we uit de jaren dat hij nog hoogleraar oosterse talen te Amsterdam was twee artikelen in *De Gids* van 1851 en 1855, waarin hij een bijzonder informatieve beschrijving geeft van de toestand, waarin de beoefening van de aardrijkskunde en in haar verlengde de kartografie in Nederland zich omstreeks 1850 bevond.¹⁶

Goede leerboeken en hulpmiddelen voor de aardrijkskunde ontbraken al lange tijd in ons land. De kaarten

die er waren, overlaadden het geheugen met een nutteloze ballast. 'In plaats van een levenadend beeld van onze aarde, vertoonde men een dor geraamte'. Maar zijn conclusie is dat 'de wetenschappelijke aardrijkskunde in de laatste jaren belangrijke vorderingen heeft gemaakt' en hij voegt er een waarschuwing aan toe: 'Er is geen schadelijker en tevens algemeener gebrek, dan dat de staatkundige geographie te zeer op de voorgrond staat, en de kennis der natuurlijke gesteldheid van de bodem en zijne voortbrengselen aan politieke en administratieve indeelingen en namen van steden en dorpen wordt opgeofferd'. Voor het onderwijs zijn behalve wandkaarten ook goede atlassen nodig, waarvoor Veth een 'uitgewerkt plan' geeft. Vervolgens komt hij bij de atlas van Frijlink.

Na enkele kaarten inhoudelijk beoordeeld te hebben, waarbij hij onder andere opmerkt dat de kaart van Palestina die van Stieler 'in fraaiheid en duidelijkheid overtreft', stelt hij op een wat pedante wijze vast dat het plan van Frijlink 'in menig opzigt' overeenkomt met dat van hemzelf. Maar, erkent hij ruiterlijk, Frijlink gaf op 24 bladen alles en soms meer dan Veth zelf op 40 bladen had voorgesteld. De atlas verdient wat de uitvoering betreft de hoogste lof en hij komt dan tot de conclusie, die in de aanhef van dit artikel is aangehaald. Tenslotte komt Frijlinks atlas nog even ter sprake als Veth het heeft over de wereldatlas van Jaeger en Van Wijk. 'Deze wordt door den atlas van Frijlink zoozeer overtroffen, dat aan eene eigenlijke vergelijking der beide werken niet mag gedacht worden'.

Een niet nader bekende recensent slaat in *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1856 een wat kritischer toon aan. Met name geldt dat de soms wat vreemd aandoende spelling van aardrijkskundige namen, waarvoor Frijlink koos, bijvoorbeeld 'Mejico' voor Mexico en 'Tejas' voor Texas. Ook had de bronvermelding van de kaarten wat uitvoeriger kunnen zijn. Toch komt ook hij tot de slotsom, dat Frijlink voortaan genoemd zal worden onder de ijverigste beoefenaren van de aardrijkskunde uit het midden van de 19de eeuw.

De atlas van Frijlink neemt, op het moment dat de ogen van intellectueel Nederland langzamerhand opengingen voor wat er op het terrein van de wetenschappelijke geografie in het buitenland gaande was, een cruciale plaats in. De uit Duitsland afkomstige geograaf Jaeger was tegen het einde van de jaren veertig in Groningen begonnen met de introductie van een nieuwe atlaskartografie, die de boekhandelaar en uitgever Frijlink uit Amsterdam overnam en - met name wat de uitvoering betrof - plotseling op een voor Nederland in de 19de eeuw niet eerder bereikt hoog niveau bracht. Jacob Kuipers *Atlas der wereld*, waarvan de eerste aflevering verscheen op het moment dat Frijlinks schepping voltooid was (september 1855), mocht dan inhoudelijk wat meer voor de natuurkundige aardrijkskunde te bieden hebben, wat de uitvoering betreft kan, om de woorden van Veth te herhalen, ook hier zelfs niet aan een vergelijking gedacht worden.

NOTEN

1. De aankoop door de Universiteitsbibliotheek te Leiden van de eerste en tweede uitgave van deze atlas (COLLBN Atlas 439 en Atlas 443) op veilingen in 1996 en 1997 bij Bubb Kuiper te Haarlem vormde de aanleiding voor dit artikel. C. Koeman, *Atlantes Neerlandici* (hierna: Koeman) Vol. II. Amsterdam 1969, blz. 111, geeft onder Frij 3 alleen de titel van de eerste uitgave, maar had nog geen exemplaar getraceerd; de beschrijving van de inhoud volgt bij de tweede uitgave onder Frij 4. Veth recenseerde Frijlinks atlas in *De Gids*, zie noot 16.
2. *Nieuwe en beknopte verzameling der noodigste landkaarten*. Haarlem: F. Bohn, [1820] (Koeman II, Boh 1) met door Van Baarsel gegraveerde kaarten; *School-atlas van alle deelen der aarde in 24 kaarten*. Eerste tot derde uitgave. Rotterdam: A. Baedeker, 1840, 1844 en 1848 (Koeman I, Bae 1A, 1B, 1C).
3. Buitenlandsch letternieuws. In: *Nieuwsblad voor de boekhandel*. 1834, no. 4, woensdag 29 januari. Met dank aan Marco van Egmond, die mij op deze passage attent maakte.
4. Zie voor Jaegers *Uitgebreide hand-atlas* (Assen: J.O. van Houten, circa 1849) Koeman II, blz. 156, Jae 4. De bij Oomkens uitgegeven atlassen zijn: J. van Wijk Roelandszoon en J. Jaeger, *Atlas van Europa in 16 kaarten*. Groningen, [1842] (Koeman III, Wijk 1), J. Jaeger, *Atlas van het koninkrijk der Nederlanden in 13 kaarten*. Groningen, [1842] (Koeman II, Jae 5) en J. van Wijk Roelandszoon en J. Jaeger, *Atlas der geheele aarde in 34 kaarten*. Groningen [1851] (Koeman III, Wijk 2). Over de uitgeverij J. Oomkens J. Zoon: A. Kuipers, A. van der Veen Oomkens, een Groninger lettergieterij in de negentiende eeuw. Groningen 1987, blz. 19-25. Afgaande op wat Veth daarover meedeelt in *De Gids* van 1855 (zie noot 16), is de uit Duitsland afkomstige geograaf en lithograaf Carl Friedrich Julius Jaeger, werkzaam te Groningen van 1840 tot 1856, van beslissende betekenis geweest voor de vernieuwing van de atlaskartografie in Nederland. Zijn rol hierin verdient een nader onderzoek.
5. Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (UB Amsterdam), Prospectussen Frijlink (sign. PP voor 1900 A). De brochure opent met een ontwerp van de titelpagina, gedrukt in zo'n grote variëteit van korpsen, dat het het karakter van een letterproef heeft.
6. A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam, 1886-1887. Deel 2, blz. 325-339.
7. Koeman II, blz. 111, Frij 1 A-H. De kaartjes van de eerste uitgave waren nog op steen gegraveerd; voor die van de volgende koos Frijlink staal, omdat de duizenden afdrucken 'de noodige duurzaamheid' van het materiaal vereisten, zoals hij in het *Berigt voor de derde uitgave* opmerkt.
8. *Allgemeine Deutsche Biographie*. 3. Band. Leipzig, 1876. blz. 761 en 762.
9. E. van der Maaten, *Kleine aardrijkskunde voor schoolgebruik*. Amsterdam, 1847; H. Frijlink, *Handboek der aardrijkskunde*. Amsterdam, 1854; H. Frijlink, *Nieuw handboek der aardrijkskunde*. Amsterdam, 1858.
10. De opmerking 'men kan het Blaeu-formaat noemen', aangetroffen in een advertentie voor de vierde uitgave van zijn *Hand-atlas*, geeft minstens aan dat Frijlink zich geïnspireerd wist door de gouden eeuw van de Nederlandse atlas (*Handboek der aardrijkskunde*. Amsterdam, 1865). Voor de drie laatste uitgaven nam de uitgever Noothoven van Goor (1872, 1876 en 1881) een nog groter bladformaat: 45 x 55,5 cm.
11. Na intekening werd de prijs vier gulden hoger. Voor de tweede uitgave (1858) met 25 kaarten moest f 18,50 worden betaald, maar daarna deed de concurrentie van zich spreken, want de vierde uitgave (1856) met 28 kaarten kostte slechts f 12,50. De atlas had blijkbaar toen zijn geld al opgebracht.
12. Kuipers wereldatlas verscheen in 28 afleveringen (zie daarover P.M. Nletscher), Mededeelingen. In: *Algemeene Konst-en Letterbode*, 12 januari 1856, blz. 10), waarvan de laatste in 1857. Daarop volgden drie uitgaven in 1858, 1859 en 1861. Toen tijdens de brand van Enschede van 7 mei 1862 alle gravures bij de steendrukkerij van Blijden-

stein verloren waren gegaan, zag de uitgever zich genoodzaakt een geheel nieuwe editie te verzorgen, de *Nieuwe atlas der wereld*, die voor het eerst in 1864 verscheen (Koeman II, Kuy 1, 2a, B, C, Kuy 3).

13. Van de kaart van Nederland uit de eerste uitgave bestaan twee staten. Op de vroegste staat, gedateerd 1851, waarvan een los exemplaar in de Coll. Bodel Nijenhuis (Port 4 N18), ontbreekt de reliëftekening in Utrecht en Gelderland. De latere staat met het jaar 1852 is in de atlas opgenomen.
14. D. Henze, *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*. Band 3. Graz, 1993, blz. 10 en 11 met opgave van de literatuur, waaraan Frijlink de gegevens over Kanes ontdekkingsstocht ontleend kan hebben.
15. Eerste tot en met vijfde uitgaven door Frijlink: Koeman II (1969), blz. 111-115, Frij 3 tot en met Frij 7; zesde tot en met achtste uitgaven door Noothoven van Goor: Koeman II (1969), blz. 115-116, Frij 8 en Frij 9 en Koeman VI (1985), blz. 157, Frij A8.
16. P.J. Veth, *Populaire aardrijkskunde in ons vaderland*. In: *De Gids* 16 (1852), blz. 529-561 en Idem, *Nieuwe kaarten en atlanten*. In: *De Gids* 19 (1855), blz. 158-198. Met dank aan Paul van den Brink die mij wees op de bespreking in *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Eerste stuk (1856), blz. 276-283.

SUMMARY

The *Nieuwe Hand-atlas der Aarde* (1855) by Hendrik Frijlink: a Dutch Stieler in statu nascendi

About 1710 the great atlas tradition in the Netherlands had come to an end. Thereafter mainly composite atlases, relying

partly on material inherited from the previous century, were published. The first half of the 19th century had nothing at all in this field that deserved mention. Then, about 1850, this situation changed rapidly through the contribution of three mapmakers: Jaeger, Frijlink and Kuijper.

The *Nieuwe Hand-Atlas der Aarde* by the bookseller and publisher Hendrik Frijlink of Amsterdam, first issued in four instalments from 1851 to 1855 in 24 maps, occupied a special position within this development because of its remarkable high quality of its production as well as with respect to content. In addition to being publisher Frijlink may also be considered as editor and even, in the case of some maps, as cartographer. For the making of the maps which were still reproduced by copper engraving, he managed to employ the best engravers of those days: father and three sons Veelwaard, Zürcher, Tuyn and Van Baarsel.

The atlas ran through eight editions, of which the first five were published by Frijlink himself from 1851 to 1868. He spared no pains to emend his maps again and again with a lot of insets and new data, e.g. railways. His biggest concern was the constant change of political frontiers especially in Central Europe, by which every new edition was always out of date. At the final auction of his stock in 1869 the copperplates came into the hands of the Leiden publisher Noothoven van Goor, who took care of still another three editions.

At the time when the eyes of the learned public in the Netherlands were being gradually opened to what was going on in the field of the geographical sciences abroad, the atlas by Frijlink took a remarkable lonely and prominent position in the slow starting atlas publishing. As an example of a hand-atlas, meant for the general cultured public – as a Dutch Stieler in statu nascendi – this atlas by Frijlink was not succeeded until far into the 20th century, in contradiction to the dozens of school atlases, which started to be published from about 1860.

Willem/Joan Blaeu (1606) c1640 World

"One of the supreme examples of the mapmaker's art"

RODERICK M. BARRON

Antique Map Specialist

P.O. BOX 67
SEVENOAKS
KENT - TN13 3WW
ENGLAND
Tel & Fax: +44-(0)1732-742558
e-mail: barron@centrenet.co.uk
website: <http://www.barron.co.uk>
VAT Reg No GB 602 6465 60

IMAGO MUNDI

The International Journal for the History of Cartography

IMAGO MUNDI is the only international scholarly journal solely concerned with the study of early maps in all its aspects. The illustrated articles, in English with trilingual abstracts, deal with all facets of the history and interpretation of maps and mapmaking in any part of the world, at any period.

The original IMAGO MUNDI was Columbus's favourite text. Let its descendant, founded by Leo Bagrow in 1935, be your window into the subject, whether you approach it as a historian of cartography or are interested in how maps fit into the historical aspects of art, ideas, literature or the sciences.

Contents

Current issues comprise approximately 250 pages (30 x 21cm), with illustrations. Each annual volume includes:

- Articles (about ten per issue)
- Book reviews; and notices of books received
- Bibliography (with indexes of authors, places and subjects)
- Chronicle (personal and institutional news, conferences, exhibitions, map sales and acquisitions)
- Reports, notices and obituaries

All articles are refereed. IMAGO MUNDI is published each summer.

Subscribing to IMAGO MUNDI

The cost of the annual volumes to personal subscribers is as follows:

Vols 43 (1991) onwards	£30 (US\$60)
Vols 27-42	£25 (US\$50)

Prices are inclusive of surface postage.

Some of the first 26 volumes remain in print. For details please write to the Honorary Treasurer at the address below.

To order send £30 (US\$60) to the Secretary/Treasurer, IMAGO MUNDI, c/o The Map Library, The British Library, 96 Euston Road, St Pancras, London NW1 2DB.

For more details of IMAGO MUNDI see: <http://www.ihrinfo.ac.uk/maps/imagomundi.html>

De Residentiekaarten van Java en Madoera

Tot de geslaagde kaartenseries van voormalig Nederlands-Indië behoort ongetwijfeld de reeks Residentiekaarten 1:100.000 van Java en Madoera, waarvan in de periode 1868-1897 van in totaal 23 residenties 83 bladen het licht zagen. Vanuit lithografisch oogpunt werden deze kaarten als ware kunstproducten beschouwd. Reeds het tekenwerk dat te Batavia werd uitgevoerd, werd door tijdgenoten de hemel in geprezen. De reproductie in kleurensteendruk, die in Holland plaatsvond, voegde daar nog een dimensie aan toe. Op verschillende internationale tentoonstellingen, zoals die te Parijs (1875), Philadelphia (1876) en Venetië (1881) vielen hen onderscheidingen ten deel.

Deelnemende instanties

De toenmalige kapitein van de Generale Staf F. de Bas hield in 1876 voor het Aardrijkskundig Genootschap een voordracht over deze kaarten. Uit zijn verhaal concluderen wij dat de totstandkoming van deze serie een moeizame zaak is geweest, waaraan verschillende instanties te pas kwamen (zie De Bas, 1876). In de eerste plaats de Geografische Dienst behorende tot het Departement van Marine, aanvankelijk belast met het verrichten van astronomische plaatsbepalingen voornamelijk ten behoeve van de zeekaart. In 1853 werd aan deze Dienst de driehoeksmeting van Java eerste en tweede orde opgedragen. Vervolgens het Topografisch Bureau en de Militaire Verkenningen, sedert 1864 een zelfstandig onderdeel van de Directie der Genie ressorterend onder het Departement van Oorlog, belast met terreinopnamen aanvankelijk alleen voor militaire doeleinden. Tenslotte het Bureau Statistische Opneming deel uitmakende van het Binnenlands Bestuur, dat met de controle van de administratieve en taalkundige aspecten van de detailbladen was belast en dat voor de transcriptie van Soendanees en Javaanse karakters deskundigen in huis had.

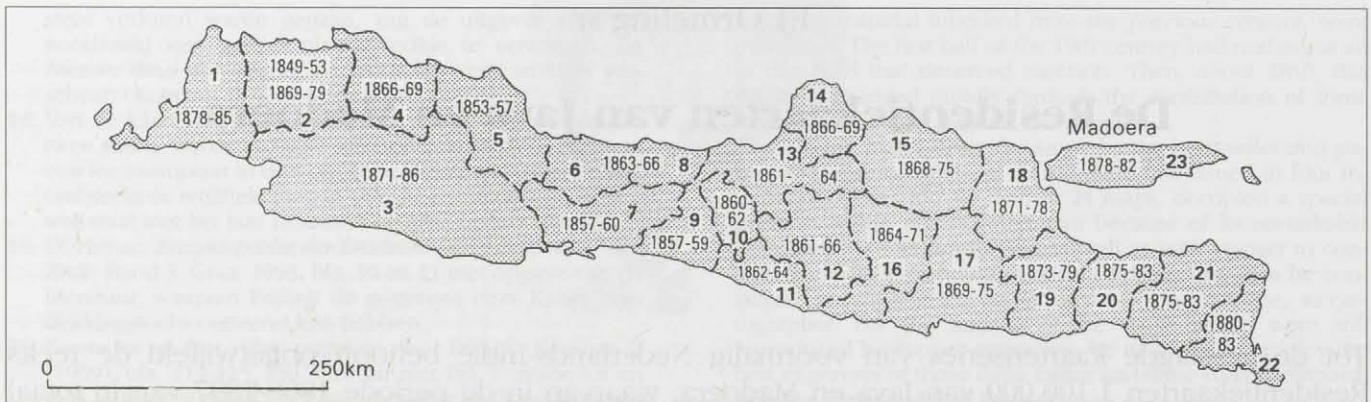
Gebrek aan samenwerking

De samenwerking tussen deze instanties verliep bepaald niet geruisloos; vooral die tussen de departementen van Marine en van Oorlog liet jarenlang te wensen over. Hoewel tijdens de Java-oorlog (1825-1830) het gebrek aan betrouwbaar kaartmateriaal overduidelijk was gebleken, kwam de kartering van Java pas langzaam op gang. Na proefkarteringen langs Sumatra's westkust en in de residentie Batavia werd in 1853 de Directie der Genie opgedragen - in het kader van de defensie van

Java - de residentie Cheribon aan de kwetsbare noordkust topografisch op te nemen (zie afbeelding 1). Daarbij werd aangetekend dat ten behoeve van deze opneming geodetische metingen door de Geografische Dienst zouden worden uitgevoerd. Immers driehoeksmeting moest, zoals de ervaring in Holland had geleerd, de vaste punten voor de kartering leveren. Dit was een belangrijke beslissing, die in feite het begin betekende van de systematische militaire verkenningen waaruit later de Topografische Dienst werd geboren. Na Cheribon werd geleidelijk tot de opneming van de overige residenties overgegaan.

Met het besluit van 1853 deed de geodesie haar intrede in de kartering van Nederlands-Indië. Het nut van driehoeksmeting werd echter van militaire zijde jarenlang in twijfel getrokken (zie De Jamaer, 1939). De door driehoeksmeting verkregen vaste punten werden lange tijd beschouwd als middel om ná de terreinopname de opnemers te controleren. Dus eerst karteren en dan trianguleren! Dienovereenkomstig werd de residentie Cheribon een jaar voordat daar de triangulatie plaatsvond topografisch opgenomen. Toen in 1854 aldaar tot basismetingen werd overgegaan, geschiedde dit door onervaren ingenieurs met primitieve instrumenten, te onnauwkeurig om op voort te bouwen. De eerste basis die werd gemeten, bleek later bij hermeting twaalf meter te lang te zijn. Het driehoeksnet, dat op basis van deze metingen over vier residenties werd uitgebouwd, bleek waardeloos. Vervolgens lag het werk van de Geografische Dienst wegens personeelsgebrek enige jaren stil. Intussen ging de topografische opname rustig door. Na Cheribon werden in de jaren 1861-1869 nog zes andere residenties in Midden-Java zonder geodetisch verband gekarteerd, hetgeen later tijdrovende, kostbare herberekeningen nodig maakte. De driehoeksmeting werd in de jaren 1860 voortgezet en wel onder leiding van dr. J.A.C. Oudemans, die op energieke wijze geleidelijk met betere instrumenten en toeneemende nauwkeurigheid het werk tot een goed einde bracht. In 1881 was het driehoeksnet van Java met 114 hoofddriehoekspunten en 800 punten van de tweede

Prof. dr. F.J. Ormeling is emeritus hoogleraar in de kartografie.

1. Jaren der kartering van de diverse residenties. 1. Bantam, 2. Batavia, 3. Preanger Regentschappen, 4. Krawang, 5. Cheribon, 6. Tegal, 7. Banjoemas, 8. Pekalongan, 9. Bagelen, 10. Kedoe, 11. Djokjakarta, 12. Soerakarta, 13. Semarang, 14. Japara, 15. Rembang, 16. Madioen, 17. Kediri, 18. Soerabaija, 19. Pasoeroean, 20. Proboling, 21. Besoeke, 22. Banjoewangi en 23. Madoera.

orde gereed, waarna de Geografische Dienst werd opgeheven. De triangulatie werd overgeheveld naar de Topografische Dienst, zodat voortaan eindelijk driehoeksmeting en topografie onder éénhoofdige leiding ressorteerden!

Het Bureau Statistische Opneming

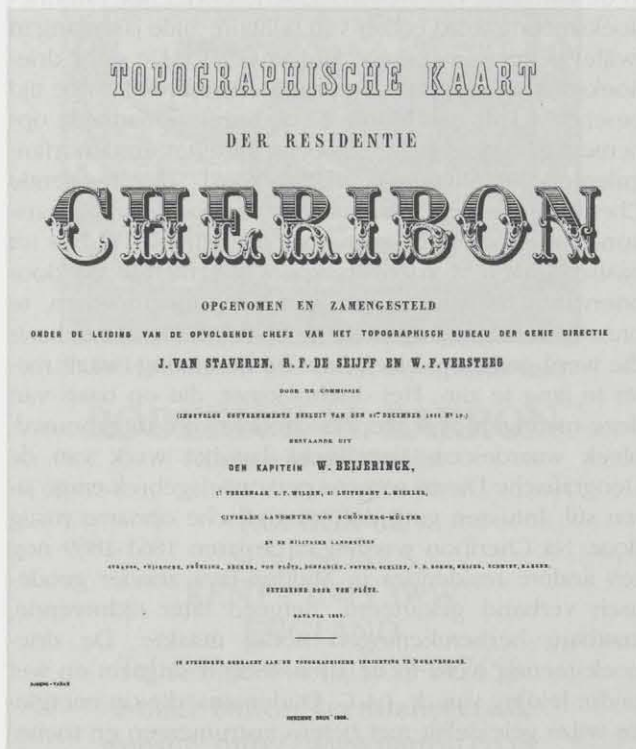
Ook de samenwerking met het Bureau Statistische Opneming, dat de detailbladen - alvorens ze naar Holland werden verzonden - moest controleren op administratieve en taalkundige onjuistheden, verliep verre van vlot. Het bureau maakte het zichzelf moeilijk door zich ook te bemoeien met de technisch-topografische

aspecten, zodat aanzienlijke vertragingen optraden. Er konden jaren verlopen, voordat de bladen voor verzending werden vrijgegeven. Die van de residentie Semarang liepen een vertraging van liefst zes jaar op. De bladen van Tegal en Soerakarta werden van 1870 tot 1873 opgehouden; die van Japara van 1871 tot 1874. De meeste Residentiekaarten waren dus lichtelijk verouderd voor zij het licht zagen (zie De Bas, 1976). In 1879 werd het Bureau Statistische Opneming opgeheven en het technische deel van het werk overgeheveld naar de Kadastrale Dienst (zie Timmerman, 1905).

Voor De Bas vormde het gebrek aan samenwerking tussen de verschillende instanties aanleiding om ter gemeenschappelijke belangenbehartiging de instelling voor te stellen van een permanente commissie, waarin de Geografische, Topografische en Hydrografische Diensten, de Statistiek, het Kadaster, de Spoorwegen en Openbare Werken vertegenwoordigd waren. Zijn wens ging pas 25 jaar later in vervulling (zie Bosboom, 1924).

Terreinopname en projectie

De terreinopnamen van de eerste twaalf residenties vonden plaats op de schaal 1:10.000. Gemiddeld werd door één opnemer op deze schaal in een maand tijd een oppervlakte van 730 hectare gemeten. In 1870 werd voor de meeste gewesten overgeschakeld op een opnameschaal van 1:20.000, waardoor het gemiddelde steeg tot 1.174 hectare. Voor de oudste residentie-opnamen werd geen bepaalde projectie gebruikt. De resultaten van de metingen werden eenvoudig volgens de aangenomen schaal ingetekend. Vanaf 1864 werd een gewijzigde Flamsteedprojectie toegepast, die in 1870 werd vervangen door de oppervlaktegetrouwe Bonneprojectie. Hierbij werd echter voor elke residentie een afzonderlijk projectievlak aangenomen, zodat de kaarten van de verschillende gewesten eenmaal gereed niet tot een sluitend geheel aan elkaar konden worden gepast (zie Overzicht, 1901). Na voltooiing van de topografische opname in 1886 van de 23 residenties werd voor de herziening overgeschakeld op de polyederprojectie waardoor dit bezwaar werd ondervangen.

2. Titelgegevens op de herziene druk van de 'Topographische kaart der Residentie Cheribon', in 6 bladen, 1909.

LEGENDA.

	SPOORWEG MET STATION.		RESIDENTIE GRENS.
	TRAMWEG MET STOPPLAATS.		AFDEELINGS GRENS
	RIJWEG.		DISTRICTS GRENS
	PEDATTIEWEG.		GRENS TUSSEN DE PARTIC. EN GOUV. LANDEN.
	WEG TE PAARD BERIJDBAAR.		GRENS TUSSEN DE PARTICULIERE LANDEN.
	VOETPAD.		
	SLOKKAN.		SUIKERTUIN.
	BOSCH.		KOFFIETUIN.
	ALANG ALANG, KREUPELHOUT, GLAGA ENZ.		THEETUIN.
	TEGAL.		COCHENILLE.
	MOERAS.		ZAND.
	LAGE SAWA.		DESSA OF KAMPONG MET RAMBOEZEN HUIZEN.
	HOOGHE SAWA.		STEENEN HUIZEN.
	VERVALLEN SAWA.		
	VERBLIJFPLAATS VAN DEN RESIDENT.		D. DESSA.
	" " " ASSISTENT RESIDENT.		K. KALL.
	" " " CONTROLEUR.		S. SLOKKAN.
	" " " BEGENT.		G. GOENONG.
	" " " WEDONO.		P. PASSIR.
	" " " ASSISTENT WEDONO.		T. TEGAL.
	INDIGOFABRIEK.		R. RAWAH.
	KOFFIEPELMOLEN.		M. MOERAS.
	WARME BRON.		
	SIGNAALPUNT.		

NB. Waar het terrein met arceeringen bedekt is zijn de boomjes voor bosch niet aangegeven
zoodat dit alleen door het verschil van de kleur is te herkennen.

3. Legendegegevens op de Residentiekaart van Cheribon, 1909.

De reproductie

Van de terreinopnamen werden door het Topografisch Bureau te Batavia nettekeningen op de schaal 1:100.000 vervaardigd; van elk gewest werden ten gebruike van het Gouvernement fotografisch slechts enige kopieën gemaakt. Onder invloed van een toenemend begrip van het nut van kaarten voor civiele doeleinden werd overwogen deze kaarten te Batavia te drukken en voor het publiek verkrijgbaar te stellen, doch een dergelijke operatie werd door de Indische regering wegens te hoge kosten verworpen. Reproductie was men er ook niet klaar voor. Besloten werd de vermenigvuldiging uit te besteden aan het Topografisch Bureau (na 1868 Topografische Inrichting geheten) in Den Haag. Hier vond voortaan de reproductie in kleurensteendruk

(chromolithografie) plaats volgens het vermaard geworden procédé Eckstein, waarbij het terrein buiten de grenzen van de afgebeelde residentie steeds blanco werd gelaten. In 1868 werden de eerste drie residenties afgeleverd. De verzending van de kaarten naar Holland en de reproductie vonden voortaan residentiegewijs plaats.

Het einde van de serie

Kapitein J. van Roon, destijds belast met de herziening van het kaartmateriaal van West-Java, bezag in 1907 de Residentiekaarten met 20ste-eeuwse ogen (zie Van Roon, 1907). Hij had heel wat op de serie aan te merken. Hij wees er op, dat bij de herdrukken onvoldoende

de rekening werd gehouden met grensveranderingen der residenties, die naarmate Java beter bekend werd herhaaldelijk waren toegepast. Slechts vijf van de 23 residenties ontkwamen daaraan met als gevolg, dat een aantal van deze kaarten de naam Residentiekaarten feitelijk niet meer verdiende. Zij gaven te veel of te weinig aan al naar gelang de residenties verkleind of vergroot waren.

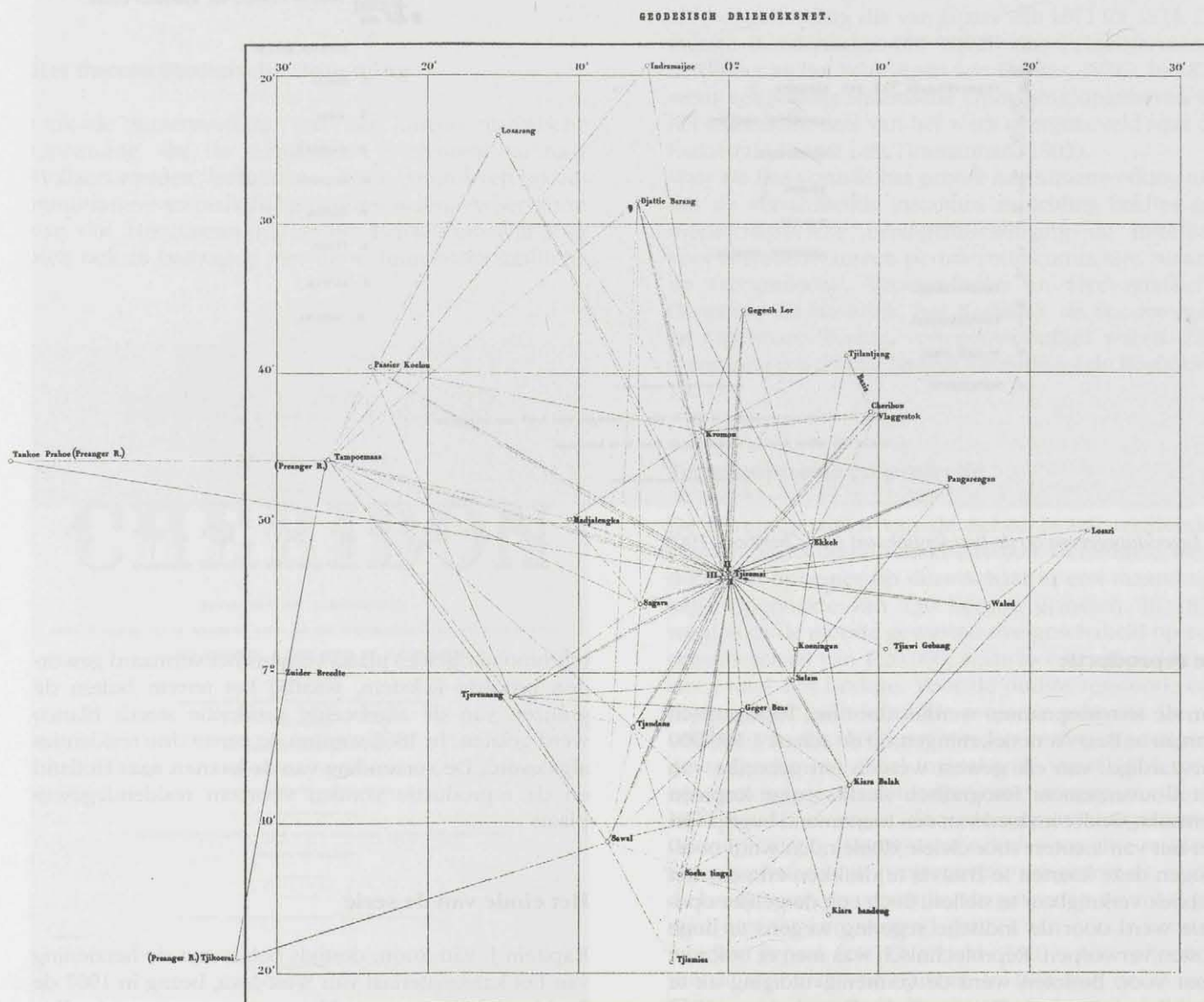
Verder concludeerde hij dat bestudering van gebergten, vulkanen of andere terreincomplexen, die zich over twee of meer residenties uitstrekten, raadpleging van meerdere kaarten vereiste. Zo waren voor onderzoek van het betrekkelijk weinig uitgestrekte Diënggebergte in West-Java niet minder dan vijf kaarten nodig, die bovendien niet behoorlijk sluitend aan elkaar gelegd konden worden als gevolg van de toepassing van verschillende assenstelsels. Bovendien was hij niet tevreden met het drukke kaartbeeld, dat de leesbaarheid ongunstig beïnvloedde, terwijl bovendien de reliëfvoorstelling door middel van arcering te wensen overliet. Het is

merkwaardig, dat al deze bezwaren bij de lovende beoordeelings op de internationale tentoonstellingen blijkbaar geen rol hebben gespeeld.

Dit alles overwegende kwam Van Roon tot de conclusie, dat het handhaven van deze serie weinig zin meer had. De Minister van Koloniën werd door het Legerbestuur in dezelfde geest geadviseerd. Desondanks veranderde er voorlopig weinig. Van verschillende bladen zijn tot 1914 herdrukken verschenen.

Op de Wereldtentoonstelling te Brussel in 1910 werden de kaarten nog zowel door Nederland als door de koloniën geëxposeerd. Beide achtten zich debet aan het fraaie resultaat (zie Van Roon, 1910).

Indedaad was de voor Java toegepaste kartering van administratieve onderdelen achteraf beschouwd weinig rationeel. Toen dan ook in 1885 de opneming en kartering van Sumatra ter hand werd genomen, is met dit systeem gebroken. Bepaald werd dat van het eiland met gebruikmaking van de polyederprojectie aaneensluitende graadafdelingsbladen zouden worden vervaardigd.

4. Afbeelding van het geodesisch driehoeksnet op de Residentiekaart van Cheribon, 1909.

This is a detailed black and white topographical map of a region in China, likely Yunnan province. The map shows a complex mountainous terrain with numerous peaks and valleys. Major cities and towns are labeled, including Kunming (昆明) in the upper left, Yunnan (云南) in the upper right, and various districts like Zhenyuan (镇远), Zhusheng (祝圣), and others. The map also features a scale bar and a compass rose. The overall layout is dense with geographical details and place names.

Restauratieatelier Paul Peters B.V.

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restauratieatelier Paul Peters B.V.
is lid van de VeRes, de VAR en de IADA
(International Association of
Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf **Iris Antique Globes**
verkoopt historisch belangrijke en
decoratieve globes uit het midden van
de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.paulpeters.demon.nl maakt u
kennis met een keuze uit de steeds
wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Weverweg 9, 6961 KM Eerbeek.
Telefoon: 0313 65 44 66, fax: 0313 65 58 82.

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**

Een kaart van Visscher en de grote globe van Blaeu in de bewijsvoering van een proef met slingeruurwerken van Huygens

Enige jaren geleden berichtte ik over de rol die een kaart van Dirck Rembrandtz. van Nierop speelde in de bewijsvoering van Christiaan Huygens in diens rapport uit 1688,¹ over een proef gedaan met de slingeruurwerken van Huygens om de lengtegraad op zee nauwkeurig te bepalen.² Die klokken hadden de lengtegraden van het schip *Alcmaert* tussen Kaap de Goede Hoop en Texel blijkbaar zo goed weergegeven dat Huygens zich op deze resultaten durfde te beroepen in zijn discussie met Newton over de Algemene Zwaartekracht.³

De Leidse professor Burchard de Volder, die het rapport van Huygens voor de bewindhebbers van de V.O.C. beoordeelde, was - ofschoon positief gestemd - iets voorzichtiger en hij spoorde de V.O.C. aan om nóg een proef met de slingeruurwerken van Huygens te ondernemen.⁴

De tweede proef vond tussen 1690 en 1692 plaats onder leiding van Johannes de Graef, de zoon van Abraham de Graef, een wiskundige kennis van Huygens. Hij was betrokken bij de eerste proef op de Alkmaer in 1687. Op de heenreis van Texel naar de Kaap de Goede Hoop werden de klokken van Huygens op het V.O.C.-schip *Brandenburg* geplaatst⁵, op de terugreis op de *Spierdijck*.⁶ Eenmaal terug bracht De Graef een bijzonder negatief rapport uit over de gang van zaken met de slingeruurwerken. Zij hadden dikwijls stilgestaan en onregelmatig gelopen; bovendien weken de lengtegraden, zoals die berekend waren op basis van de uurwerken, erg veel af van de gissingen van de stuurder.⁷ Hierdoor had Huygens 'selfs niet veel lust om te ondersoecken al 't geene in 't nemen van dese 2de proef gepasseert was'.⁸ Desalniettemin besloot Huygens De Graef te ondervragen en zijn aantekeningen en berekeningen te controleren. De Graef bleek enkele rekenfouten gemaakt te hebben en op de terugreis de klokken verkeerd te hebben opgehangen. Bovendien was het tijdens het vertrek uit Texel slecht weer geweest, waardoor het onmogelijk was geweest om de klokken juist af te stellen. Toch kon Huygens aan de bewindhebbers van de V.O.C. rapporteren, dat zijn slingeruurwerken 'seer wel en precijs de Lengdemethingh hebben volbracht: Te weten op de uytreyse van het Eyland St Jago af tot aen de Caep de B. Esp.^{ce} daer de horologien alleen hebben kunnen dienen: accorderende perfect met de nieuwste Caerten en Globen die de

Lengde tusschen dese twee plaetsen stellen van ontrent 48 graden'.⁹

Helaas vermeldde Huygens in zijn brief aan de V.O.C. niet welke kaarten en globes hij gebruikt had om de door zijn klokken vastgestelde lengtegraad tussen São Tiago (Kaapverdische Eilanden) en de Kaap de Goede Hoop te bevestigen. Uit de briefwisseling tussen Huygens en De Volder - die de V.O.C. wederom van deskundig commentaar op de bevindingen van Huygens voorzag - kunnen we opmaken dat Huygens twee kaarten van 'Visscher en Blaeuw' had geraadpleegd.¹⁰ Maar welke kaarten en globes van Visscher en Blaeu heeft Huygens gebruikt?

In het Huygensarchief in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevindt zich een kaart, *Africae Accurata Tabula ex officina Nic. Visscher*, waarop drie koersen - waarvan één gestippeld - tussen São Tiago en de Kaap zichtbaar zijn (zie afbeelding 1). Bij de meest oostelijke koers staat 'Cours volgens De Gissinghe' (zoals die door de stuurder van de *Brandenburg* waren bepaald) en bij de meest westelijke staat 'Cours volgens De Horologien'. Deze twee koersen vermelden ook de data waarop de gissingen van de stuurder en observaties aan de klokken zijn gedaan (de tocht van São Tiago naar de Kaap de Goede Hoop vond tussen 2 april en 3 juni 1691 plaats). Het is me niet duidelijk wat de derde stippellijn (zonder data) behelst. Tenslotte is er nog een vierde - wel gedateerde - koers op de kaart uitgestippeld, die - hoewel grootendeels uitgewist - nog duidelijk zichtbaar (ook op de reproductie) tussen de andere koersen zwakt. Ik ga ervan uit, mede omdat er ook data bijstaan, dat deze laatste koers de door De Graef aan de hand van de klokken vastgestelde koers betreft, inclusief de door hem gemaakte rekenfouten.

De meest westelijke koers komt rond 23 en 24 april vrij dicht in de buurt van Zuid-Amerika, waarvan met inkt de kustlijn schematisch in de kantlijn van de kaart is weergegeven; vermoedelijk door Huygens zelf. De koers van de gissingen van de stuurder is zo getekend dat ze op 3 juni ongeveer 5 graden ten oosten van de Kaap - midden in zuidelijk Afrika - eindigt, terwijl de lijn van de koers, zoals die door de klokken van Huygens zou zijn vastgesteld, enkele minuten ten Westen van de

Eric Schliesser promoveert aan de vakgroep Philosophy van de University of Chicago. Daarnaast heeft hij belangstelling voor de pogingen van Christiaan Huygens om de lengtegraad op zee te vinden.

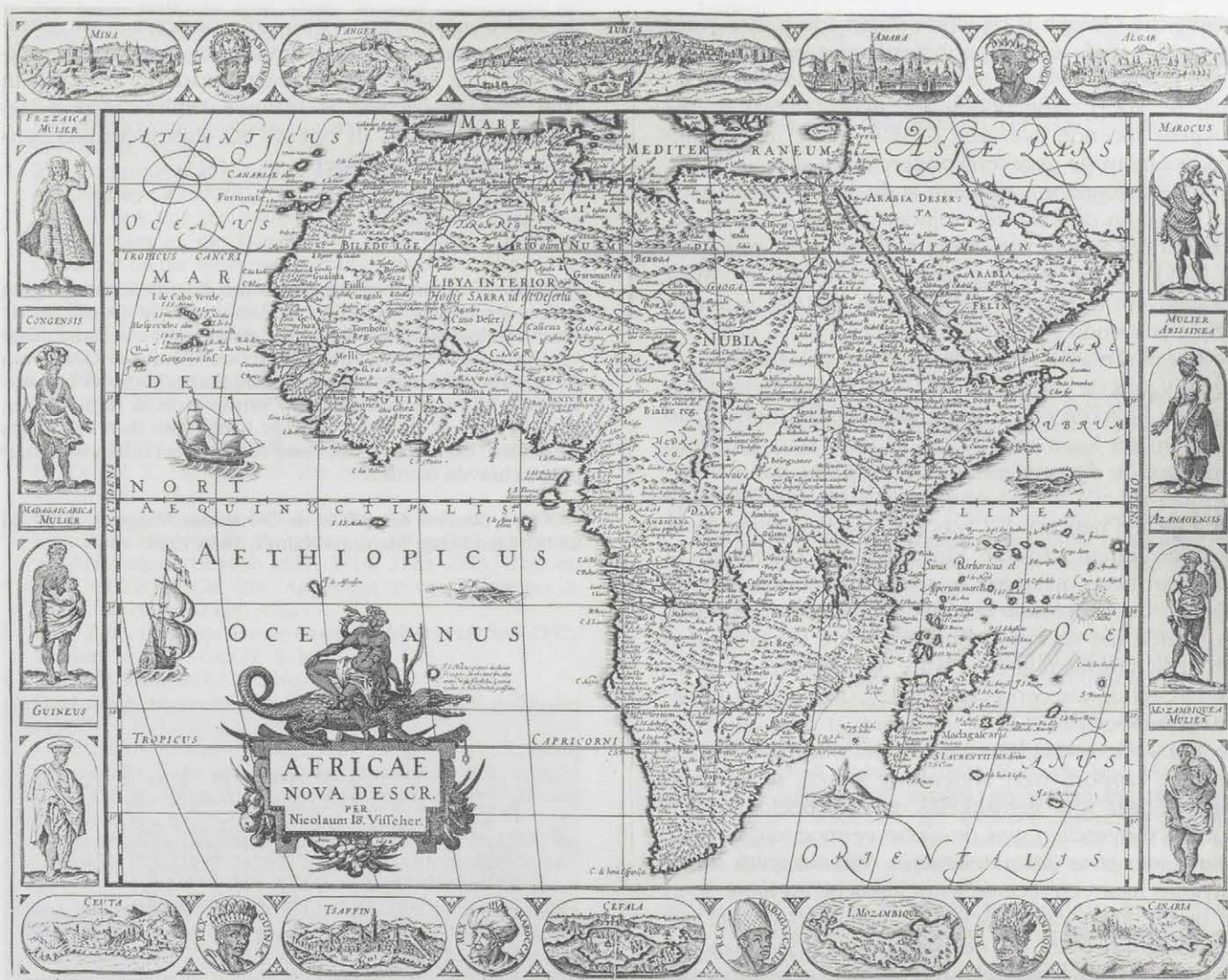

1. Visschers kaart van Afrika uit de map 'Hug. 45 Kaarten' in het Huygensarchief. Het is me niet duidelijk, waarom die niet in de *Oeuvres Completes* van Christiaan Huygens is afgedrukt. De afmetingen van deze kaart zijn circa 54 x 43,5 cm. Op de reproductie zijn ook wat vouwlijnen zichtbaar.

Kaap eindigt. De nulmeridiaan van de kaart gaat, zoals gebruikelijk met Hollandse kaarten uit die tijd, door Tenerife. São Tiago ligt ongeveer 7 graden westerlengte, terwijl Kaap de Goede Hoop op ongeveer 41 graden oosterlengte is gelegen. Het verschil in lengtegraad tussen São Tiago en de Kaap is dus ongeveer 48 graden, hetgeen inderdaad erg dicht in de buurt is van de 48 graden 14 minuten, die de klokken van Huygens (na correcties) hadden aangegeven. De gissingen van de stuurlui suggereerden dat de Kaap 46 graden 22 minuten oosterlengte geplaatst moest worden, waardoor de afstand tussen São Tiago en de Kaap meer dan 53 graden zou zijn, terwijl de 'gewone' perkamenten V.O.C.-kaart, die elk schip meekreeg, de Kaap op 38 graden oosterlengte plaatste, waardoor het verschil in lengtegraad tussen São Tiago en de Kaap rond 45 graden zou liggen.¹¹

Uit de briefwisseling tussen Huygens en De Volder kunnen we opmaken, dat deze kaart van Visscher door De Volder is gezien¹² en het is mogelijk, dat de kaart ook met een begeleidend rapport¹³ door Huygens aan de V.O.C. is gestuurd.

De kaart *Africae Accurata Tabula* is al enkele malen in de vakliteratuur vermeld en beschreven¹⁴ en wordt aan Nicolaas Visscher II (1649-1702) toegedicht. De opdracht aan Gerard Schaep is in de kaart, die Huygens gebruikt heeft, uitgewist (omdat juist daar de koersen van de *Brandenburg* getekend moesten worden). Helaas valt de kaart niet exact te dateren, zodat we de precisie van de bewering van Huygens, die alleen de 'nieuwste' kaarten gebruikt zou hebben, niet helemaal kunnen verifiëren. Er zijn aanwijzingen, dat de kaart ergens tussen 1652 en 1690 en waarschijnlijk iets voor 1670 is verschenen. De kaart dateert hoe dan ook van na 1652, want uit dat jaar stamt een versie van *Africae Nova Descr. Per Nicolaum Io. Visscher*¹⁵ (zie afbeelding 2). Deze kaart is nog in een stijl, die in de eerste helft van de 17de eeuw vrij algemeen was, maar die rond 1650 gedateerd heeft moeten aandoen. Deze kaart zal niet zo heel lang na 1652 nog aan het publiek aangeboden zijn. *Africae Accurata Tabula*, gold waarschijnlijk als vervanger van de *Africae Nova Descr.* in het aanbod van de familie Visscher. *Africae Accurata Tabula* is in vele eind-17de-eeuwse atlanten van de firma Visscher

2. Kaart van Afrika van Nicolaas Visscher, 1652. De afmeting van deze kaart is circa 47 x 35 cm (foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam, kaartenzl. 33-17-46).

terug te vinden. Bovendien staat een bijna identieke kaart van de hand van Jacob van Meurs in een werk van Ogilby over Afrika uit 1670.¹⁶ Aangezien er heel weinig andere kaarten van Meurs op dit formaat bekend zijn, kunnen we ervan uitgaan¹⁷ dat Van Meurs zijn *Africae Acurrata Tabula* van de Visschers heeft overgenomen en niet andersom. Dit alles suggereert, dat de kaart van Visscher vóór 1670 is getekend. Zelfs al zou de kaart van Visscher een kopie van de kaart van Van Meurs zijn, dan nog is het bestaan van de kaart van Van Meurs overduidelijk bewijs, dat de kaart die Huygens in 1693 gebruikt heeft om de koers van de *Brandenburg* weer te geven, gebaseerd was op meer dan twintig jaar oude gegevens.

In de briefwisseling tussen Huygens en De Volder is er ook sprake van een kaart van Blaeu.¹⁸ Helaas is deze kaart niet met het Huygensarchief bewaard gebleven.¹⁹ Joella Yoder heeft me op het bestaan van een nog niet eerder gepubliceerd document in het Huygensarchief gewezen²⁰, dat verder uitsluitsel over de identiteit van deze kaart kan bieden.²¹ Het betreft een los blad (vermoedelijk uit een schrift gescheurd), dat aan beide kan-

ten in de hand van Huygens met een aantal tabellen is beschreven (afbeelding 3 toont de achterzijde van dit manuscript). De (zeven) tabellen behelzen de breedte- en lengtegraads-gissingen van de stuurlii van de *Brandenburg* en de (door Huygens gecorrigeerde) gegevens zoals die door De Graef met de klokken van Huygens tussen 1 april (de dag voor vertrek van São Tiago) en 3 juni (de dag van aankomst bij de Kaap de Goede Hoop) zijn verzameld. Aan het eind van de tabel, op 3 juni, onder Column XI, 'Graaden der gecorrigeerde Lengden van S. Iago af,' schrijft Huygens:

'48.14 Lengdeverschil tusschen S. Iago en de Cape du B. Esp. naar de Graefs rekening, indien hij de correctie zoo groot die is, afgetrocken hadde, soude dit lengdeverschil gevonden sijn 39 gr. 7' t welck hij vinde 43gr. 15', hebbende [...] dorstig? abuis begaan. Mijn rekening van 48 gr. 14 min. komt seer wel overeen met de kaerte in Groote Globe van Blaeuw.'

Met de 'Groote Globe van Blaeuw' bedoelt Huygens waarschijnlijk de globe van Willem Blaeu met een diameter van 68 cm.²² De eerste uitgave van deze globe vond plaats in 1617. Het kaartbeeld van de zuidelijke

Atlantische Oceaan is bij latere staten (de laatste werd omstreeks 1645-1648 gepubliceerd) niet gewijzigd. De globe is wel de rest van de eeuw door verschillende firma's te koop aangeboden en het is mogelijk dat Huygens meende over een nieuwe globe te beschikken, waarvan de gegevens ouder waren dan hij dacht. Op de 68 cm-globe van Blaeu is de lengtegraad tussen São Tiago en de Kaap iets minder dan 49 graden²³, inderdaad erg weinig verschil met de '48 gr. 14 min.', die de klokken van Huygens hadden weergegeven. Maar de gegevens van deze globe waren in 1693 wel zo'n tachtig jaar oud.

We kunnen nu de volgende reconstructie maken: nadat Huygens de cijfers van De Graef had verbeterd, gaven zijn klokken een lengtegraadsverschil tussen São Tiago en de Kaap van '48 gr. 14 min.' aan. Huygens controleerde dit eerst met de 68 cm-globe van Blaeu²⁴ en moet tot zijn tevredenheid een grote overeenstemming gezien hebben. Dit was een goed argument voor de degelijkheid van zijn klok. Immers, na een tocht van ruim twee maanden was 'de Lengde tusschen S. Jago en de Caep, soo net bij 't horologie afgemeten, soo soude het seer selsaem sijn dat nu te ras en dan weder te langzaam gegaen ware, en evenwel de somme het selfde als een eenparighe gangh soude uitgebracht hebben'.²⁵

De globe was natuurlijk niet geschikt om (bijvoorbeeld met een rapport) naar anderen te sturen; de koersen zouden daar niet gemakkelijk op afgebeeld kunnen worden (bovendien was de globe vermoedelijk ook te duur om op te gaan tekenen). Waarschijnlijk heeft Huygens naar een recente kaart gezocht, en moet, toen hij op de kaart van Visscher stuitte²⁶, met plezier geconstateerd hebben, dat de afstand tussen São Tiago en de Kaap op die kaart zelfs nog nauwkeuriger met die van zijn klokken overeenkwam²⁷; zoals hij aan De Volder schrijft:

'Evenwel soo blijft dit seecker dat volgens de Observatien van M. de Graef (sijn misrekeningen verbetert sijnde) ... de Lengde tusschen S. Jago en de Caep de B. Esp.^e van seer nae 48 gr. Door het horologie is afgemeten, en dat dit met de Caerten van Visscher en Blaeuw seer wel overeenkomt'.²⁸

De Volder was niet overtuigd door de argumentatie van Huygens.²⁹ Het belangrijkste bezwaar was dat de gegevens, waarop de kaart van Visscher gebaseerd was, inmiddels achterhaald waren door de veel nauwkeuriger astronomische observaties (uit 1685) van de Franse Jezuïeten (zodat het verschil in lengte tussen São Tiago en de Kaap rond 45 graden zou liggen). In zijn rapport aan de V.O.C. uit 1688 had Huygens zelf zich juist op deze waarnemingen van eclipsen van de manen van Jupiter beroepen om het correct functioneren van zijn klokken gedurende de eerste proef te bewijzen. De gegevens van deze observaties werden pas rond 1700 in de kaarten van Guillaume de l'Isle (1675-1726) verwerkt.³⁰ De kaarten, die door Huygens in zijn analyses van de beide proeven met de slingeruurwerken aangehaald werden, spraken elkaar tegen.³¹

Door de dood van Huygens in 1695 hebben er geen verdere proefnemingen, die uitsluitsel hadden kunnen geven of de onzekerheid de kaarten of de klokken betraf, plaatsgevonden. Om onduidelijke redenen heeft

de V.O.C. na Huygens' dood zijn onderzoeksprogramma niet voortgezet. De kennisvoorsprong met betrekking tot het vinden van lengtegraad op zee, die in Holland aanwezig was, is daarmee verloren gegaan. Het zou interessant zijn als een (V.O.C.-)historicus hier eens onderzoek naar zou doen.

NOTEN

Dit artikel was niet tot stand gekomen zonder de aanmoediging en medewerking van Dirk de Vries van de Dousa in de Universiteitsbibliotheek Leiden, alsmede de assistentie aldaar van Joan van Zandwijk, Jan Werner en Hannie de Graaff van de kaartenzaal van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam waren ook bijzonder behulpzaam. Verder moet ik Joella Yoder, Dannie Beckers en Peter van der Krogt voor hun suggesties bedanken. De fouten in dit essay mogen slechts aan de auteur toegeschreven worden.

OCCH = *Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens*. 22 dl. in 23 bd. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1888-1950.

The image shows two pages of handwritten tables from the Huygens archive. The tables are organized into columns with headers I, II, V, VII, IX, X, XI. The entries are handwritten in Dutch and include numerical data, likely representing astronomical observations. The handwriting is in a cursive script typical of the 17th century. The tables are labeled 'Maj.' and 'Jun.' on the left margin, indicating the months of May and June. The data includes various measurements, possibly related to the longitude and latitude of the ship's position, as mentioned in the caption.

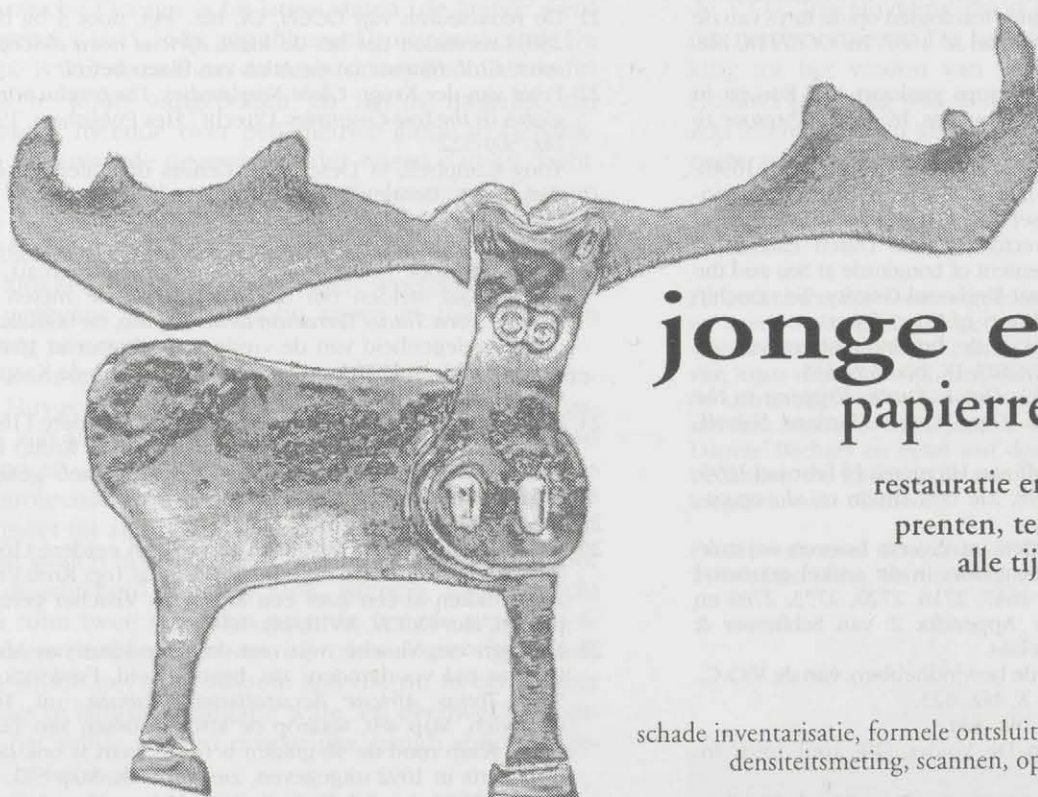
3. Tabellen met de de breedte- en lengtegraads-gissingen van de stuurhui van de Brandenburg. Huygensarchief, 'Hug 50.III', Universiteitsbibliotheek Leiden.

1. Zie brief 2519, 24 april 1688, Rapport aengaende de Lengdevindingh door mijne Horologien op de Reys van de Caep de B. Esperance tot Texel A° 1687. In: *OCCH* IX, blz. 272-291.
2. Zie Eric Schliesser, Van Nierops paskaart van Europa in een rapport van Christiaan Huygens. In: *Caert-Thresoor* 16 (1997), blz. 93-95.
3. Zie *Discourse de la Cause de la Pesenteur* (Leiden, 1690), herdrukt in *OCCH* XXI, blz. 443-488, met name blz. 466-467, zie ook Eric Schliesser & George E. Smith, Huygens's 1688 Report to the Directors of the Dutch East India Company on the Measurement of Longitude at Sea and the Evidence it offered Against Universal Gravity. Te verschijnen in: *Archive for the History of Exact Science*.
4. Brief 2547, De Volder aan de bewindhebbers van de V.O.C., 22 juli 1689. In: *OCCH*, IX, blz. 339-343.
5. Zie J.R. Bruijn et al. (ed.), *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*. Den Haag : Martinus Nijhoff, 1979, vol. II, blz. 234.
6. Zie Brief 2789, J. de Graaff aan Huygens, 14 februari 1693. In: *OCCH*, X, blz. 396-398. Zie ook Bruijn et al., op.cit., vol. III, blz. 136.
7. Dit kan opgemaakt worden uit diverse brieven en stukken, naast de brieven die elders in dit artikel genoemd worden ook de brieven 2647, 2718, 2720, 2773, 2786 en 2802 uit de *OCCH*. Zie 'Appendix 2' van Schliesser & Smith, op.cit. voor een relaas.
8. Brief 2796, Huygens aan de bewindhebbers van de V.O.C., 6 maart 1693. In: *OCCH*, X, blz. 423.
9. Brief 2796. In: *OCCH*, X, blz. 424.
10. Brief 2803, Huygens aan De Volder, [19] april 1693. In: *OCCH*, X, blz. 443.
11. De moderne afstand is ongeveer 42 graden 3 minuten, waarbij São Tiago op 23 graden 35 minuten westerlengte is verondersteld en de Tafelberg bij de Kaap op 18 graden 28 minuten.
12. Zie brief 2800, De Volder aan Huygens, 6 april 1693. In: *OCCH*, X, blz. 435; zie ook brief 2803. In: *OCCH*, X, blz. 443.
13. Het bijna complete manuscript, 'Verklaeringh en aenmerckingen op het Journael van Jo. De Graef en 't geen ontrent de Horologien is voorgevallen in de laetste proeve der Lengdevindingh A° 1690, 1691, 1692,' dat in *OCCH*, XVIII, blz. 643-651, is afgedrukt zou best wel eens als kladversie van zo'n rapport hebben kunnen dienen. Dit manuscript geeft het beste overzicht van de gebeurtenissen rond de tweede proef. In deze versie wordt bij punt 14 een kaart van 'N. Visscher' vermeld, zie: *OCCH*, XVIII, blz. 646.
14. C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. III. Amsterdam : Theatrum Orbis Terrarum, 1969, blz. 178. Oscar I. Norwich, *Maps of Africa: An illustrated and annotated Carto-bibliography*. Johannesburg : Ad. Donker, 1983; idem, Second Edition, Norwich Vt. : Terra Nova Press, 1997, Map 55. Norwich meent dat de kaart uit 1690 stamt. Volgens een voetnoot van de redacteurs bij brief 2800, *OCCH*, X, blz. 435, is de kaart van Visscher bij Van Waesberge in Amsterdam verschenen, maar ik heb dit niet kunnen bevestigen.
15. Een voorloper van deze kaart, een versie uit 1636 met iets grotere afmetingen, staat vermeld op blz. 119 van R.V. Tooley's *Collector's Guide to the Maps of the African Continent and Southern Africa*. London : Carta Press, 1969. Volgens Tooley is deze kaart gekopieerd van Kaerius en gebaseerd op de kaart van Mercator uit 1595. John Overton (1640-1713) heeft in 1666 een Engelse reproductie van deze kaart in Londen uitgegeven, waarop al wel correcties van Blaeu en anderen waren opgenomen, zie Norwich, Map 40. Tooley noemt deze reproductie van Overton ook, maar dateert haar later.
16. Zie Norwich, Map 43.
17. In navolging van Norwich, blz. 89.
18. Zie brief 2803. In: *OCCH*, X, blz. 443.
19. Blaeu wordt overigens niet genoemd in het hierboven genoemde manuscript van Huygens, 'Verklaeringh en aenmerckingen op het Journael van Jo. De Graef...'. In: *OCCH*, dl. XVIII, blz. 643-651.
20. Het bevindt zich onder signatuur 'Hug 50.III' als los blad in het Huygensarchief in de Universiteitsbibliotheek van Leiden.
21. De redacteurs van *OCCH*, (X, blz. 443, noot 3 bij brief 2803) meenden dat het de kaart *Africae nova descriptio auct. Guil. Blaeuw* uit de Atlas van Blaeu betrof.
22. Peter van der Krogt, *Globi Neerlandici: The production of globes in the Low Countries*. Utrecht : Hes Publishers, 1993, blz. 509-522.
Tony Campbell, 'A Descriptive Census of Willem Blaeu's sixty-eight Centimetre Globes'. In: *Imago Mundi* 28 (1976), blz. 21-50.
23. Ik dank Peter van der Krogt voor het maken van foto's van de 68 cm-globe (in het Stewart Museum te Montreal), die me in staat stelden om deze afstand op te meten (in Blaeu's *Nova Totius Terrarum Orbis Tabula*, de wandkaart die ter gelegenheid van de vrede van Münster in 1648 is vervaardigd, is de afstand tussen São Tiago en de Kaap de Goede Hoop ongeveer 48,5 graden).
24. Huygens had tijdens een analyse van een eerdere (1669) Franse expeditie van Toulon naar Candia (op Kreta) met zijn klokken al een keer een globe van Blaeu geraadpleegd, zie: *OCCH*, XVIII, blz. 634.
25. Zie *OCCH*, XVIII, blz. 647.
26. Huygens had tijdens een analyse van een eerdere (1669) Franse expeditie van Toulon naar Candia (op Kreta) met zijn klokken al een keer een kaart van Visscher geraadpleegd, zie: *OCCH*, XVIII, blz. 634.
27. De kaart van Visscher was niet de enige kaart van Afrika in deze tijd voorhanden: zie, bijvoorbeeld, Frederick de Wits *Totius Africae Accuratissima Tabula*, uit 1680 (Norwich, Map 48), waarop de afstand tussen São Tiago en de Kaap rond de 46 graden is (deze kaart is ook door Danckerts in 1692 uitgegeven, zie Norwich, Map 57). Op Allards *Novissima et Perfectissima Africae Descriptio Ex formis Caroli Allard*, uit 1690 (Norwich, Map 54) is deze afstand ongeveer 47 graden, en op Jan Barend Elwe's *L'Afrique Divisée en ses Empires, Royaumes et Etats Dressées Sur Les Derniers Observations*, uit 1692 (een kopie van een kaart van Jaillot uit 1674) is de afstand circa 46 graden (Norwich, Map 109).
28. Zie brief 2803. In: *OCCH*, X, blz. 443. Met 'M. de Graef' wordt Johannes de Graef bedoeld, de 'M.' is wellicht een afkorting voor 'Monsieur'?
29. Zie met name brief 2800. In: *OCCH*, X, blz. 435-436.
30. Zie, bijvoorbeeld, *Planisphere terrestre suivant les nouvelles observations des astronomes. Dressé et présenté au Roy tres chretien par Cassini le Fils, de L'Academie Royale de Sciences a Leide, Pierre van der Aa, 1713*. Een eerste versie hiervan is in 1696 bij Jean-Baptiste Nolin te Parijs verschenen, zie de beschrijving van D. de Vries op blz. 77 van *Goed Gezien: Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk*. Leiden : Universiteitsbibliotheek, Universitaire Pers, 1987. Op deze kaart is de Kaap ongeveer 43 graden ten oosten van São Tiago. Voor een andere kaart van Afrika van De l'Isle zie ook Norwich, Map 59.
31. De situatie is iets gecompliceerder dan ik beschrijf. De Jezuïeten hadden geen astronomische observaties op São Tiago gedaan, zodat er net genoeg speelruimte was voor Huygens om zijn klokken het voordeel van de twijfel te gunnen, zie brief 2803. In: *OCCH*, X, blz. 443-444. Zie ook: *OCCH*, XVIII, blz. 647.

SUMMARY

On the roles played by a map of Visscher and a globe of Blaeu in Huygens's evidential argument concerning a test of his marine-pendulums

In this paper I discuss the roles played by a map of Africa by Nicolaas Visscher and a terrestrial globe by Blaeu in the evidential argument of Huygens's analysis of the performance of his clocks to measure longitude during a trial aboard a V.O.C. ship in 1690. Relying on unpublished manuscripts and maps from the Huygens archives I identify, date, and describe both the Visscher map and the Blaeu Globe. Thus, a better understanding of Huygens's argument is achieved.

jonge eland papierrestauratie

restauratie en conservering van
prenten, tekeningen en foto's
alle tijden, alle formaten

schade inventarisatie, formele ontsluiting van (foto)collecties
densiteitsmeting, scannen, opslaan op andere media
conserveringskopieën

oude looiersstraat 65-67 1016 vh amsterdam t 020 623 79 89 f 020 420 31 38

PROSPECTEN VAN ROTTERDAM, 1500-2000

Deze fraaie uitgave van 25 op ware grootte gereproduceerde gezichten op Rotterdam (70 bladen) met een bijbehorend tekstboek door **P. Ratsma** brengt de prospecten binnen het bereik van de liefhebbers van stadsgezichten.

De 25 geselecteerde prospecten geven een representatief beeld van de periode 1575-1990. Ook zijn een aantal panoramafoto's, vanaf de Laurenstoren (1861) en van de "Kop van Zuid" (1891) opgenomen.

Het tekstdeel (150 pagina's) is geïllustreerd met ca. 90 afbeeldingen.

Een deel van de illustraties is in kleur gedrukt, evenals vijf van de prospecten.

De prospecten bevinden zich in een bedrukte klepmap van 69 x 51 cm.

Formaat prospecten 67 x 50 cm., tekstdeel 29 x 40 cm.

ISBN 90 6469 715 9

f 325,00

**Een uitgave in samenwerking met de
Gemeentelijke Archiefdienst te Rotterdam**

CANALETTO / REPRO-HOLLAND

P.O. Box 107, 2400 AC Alphen aan den Rijn, The Netherlands

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. Lida Ruitinga, Bibliotheek Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam, fax (020) 444 5259, e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl
Varia is ook te raadplegen op internet: <http://www.maphist.nl/ct/varia.htm>

25 jaar kaartbeheer met Jan Smits

Op 14 januari jongstleden vierde Jan Smits zijn 25-jarig ambtsjubileum in kleine kring samen met afgevaardigden van Nederlandse kaartbeherende instellingen. In 1975 begon Jan zijn loopbaan bij de Koninklijke Bibliotheek (KB) als dienstweigeraar met dienstvervangende arbeid. Na enkele tussentappen werd hij in 1990 officieel als kaartbeheerder van het Depot Kaarten aangesteld.

Bij het jubileum werden herinneringen opgehaald aan de vele facetten van het vak kaartbeheer, waarin Jan zijn inbreng heeft gehad. De heer C.J. Van den Berg, hoofd van de Hoofdafdeling Verwerking Publicaties bij de KB, memoreerde vooral Jans werkzaamheden binnen de KB. Dirk de Vries van de Universiteitsbibliotheek Leiden sprak over de enorme bijdrage, die Jan geleverd heeft aan het professioneler worden van het kaartbeheer in Nederland. Als voorzitter van de Werkgroep Kaartbeheer heeft hij bijgedragen aan de totstandkoming van de regels van titelbeschrijving, aan de opleiding van kaartbeheerders en aan de creatie van de Centrale Catalogus Kartografie.

Internationaal was Jan van 1986 tot 1992 actief als secretaris van de Groupe des Cartothécaires van de Europese bibliotheekorganisatie LIBER, waar hij momenteel overigens voorzitter van is. Vanwege zijn affiniteit met de Duitse 19de-eeuwse kartografen kreeg Jan van zijn collega's uit den lande een schoolatlas van Emyl von Sydow uit 1874 aangeboden.

Een volgende - wat luchtiger toespraak - werd gehouden door ondergetekende naar aanleiding van de Cartifact Gallery, die onlangs geopend is op de homepage van Jan Smits. Voor alle duidelijkheid: een cartifact is simpel gezegd een niet-kartografisch object met een kartografische voorstelling erop. Jan heeft

zijn verzameling volgens de regels beschreven, compleet met coördinaten en waar mogelijk afgebeeld. Een bezoekje waard! Een rode boerenzakdoek met de kaart van Nederland kreeg Jan cadeau om aan zijn collectie cartifacts toe te voegen. Jan verzekerde me dat het hem geen moeite zou kosten iemand geheel met cartifacts te kunnen aankleden.

Tenslotte sprak Gerrit Staal, voormalig kaartbeheerder bij de Stichting Bodemkartering (STIBOKA). Gerrit prees Jans werklust en haalde herinneringen op uit de tijd van gezamenlijk bestuur in de Werkgroep Kaartbeheer.

Bent u nieuwsgierig geworden naar de hoofdpersoon van dit verslag, voor wat betreft zijn curriculum vitae, zijn Cartifact Gallery en/of zijn lange lijst van publicaties, schroomt u dan niet zijn homepage te raadplegen, want hij heeft niet nagelaten deze informatie er allemaal op te zetten. U kunt zoeken onder: <http://www.kb.nl/persons/jan-smits/cv.html>.

Tenslotte het veelzeggende motto van Jan dat ook op zijn homepage te vinden is, vertaald uit het Grieks: To learn and still to learn from those who know.

Lida Ruitinga

Onverwachte ontmoeting met zestien middeleeuwse wereldkaarten

Soms helpt het toeval een handje. Onderweg naar Cornwall (zuidwest-Engeland), september 1999, zouden we even de kathedraal van Exeter bekijken. Die bleek al aan de buitenkant, vanwege de prachtige sculpturen aan de westgevel, de omweg meer dan waard. Maar het was toch in het interieur van de kathedraal, dat er een verrassing op ons wachtte, een kartografische nog wel. Op het mededelingenbord werd daar namelijk melding gemaakt van een 'Mappa mundi-exhibition', die in het stadje Hereford, ruim 75 kilometer ten noorden van Bristol, werd gehouden.

Dat die tentoonstelling in zo'n bescheiden stadje werd gehouden, is niet zo verwonderlijk als het lijken mag. De kathedraal van Hereford huisvest zelf namelijk al eeuwenlang een Mappa mundi: de 'Hereford World Map', omtrent 1280 gemaakt. Sinds koningin Elizabeth in 1996 de aparte vleugel voor kaart en bibliotheek opende, kan een ieder die kaart daar tegenwoordig zien. En wie tussen 29 juni en 1 oktober 1999 de kathedraal in Hereford bezocht, kreeg zelfs als extraatje nog vijftien andere Mappae mundi voorgeschoteld. Dat zijn natuurlijk lang niet alle Mappae mundi die er nog zijn, maar er was toch van alles wat bij. Er waren vroege kaarten bij, één zelfs van 1106 (de *Beatus Mappamundi* van Silos, Spanje) en enkele van de jongste uit de 15de eeuw, toen de tijd van de Mappae mundi eigenlijk al voorbij was. De grootste hing er (een kopie van de 'Mappa Mundi van Ebstorf' uit circa 1240), en de kleinste lag er, slechts ruim 9 centimeter in diameter groot: een kaart getekend op een blad van een psalmboek uit circa 1225.

Het origineel van de *Ebstorfer Weltkarte* is wel enorm groot geweest: liefst 357 centimeter in doorsnede. Dertig schapen moesten er hun huid voor afstaan. Ze zullen het graag gedaan hebben, want het resultaat was een prachtige perkamenten kaart.

Jan Smits met zijn nieuwste cartifact: een boerenzakdoek met de kaart van Nederland erop. (Foto: Peter van der Krogt)

Restauratie-Atelier Helmond B.V.

**voor restauratie en conservering van
papier, leer en perkament**

- boeken in leer en perkament
 - charters en zegels
 - prenten en tekeningen
 - kaarten en affiches
 - massaconservering
 - vrijblijvende offertes
-
- vacuüm-vriesdrogen
- ondersteuning bij calamiteiten**
- 24 uur bereikbaar bij brand- en waterschade

06-575.896.31

Panovenweg 40, 5708 HR HELMOND (NL)

Tel: 0492 - 553990 Fax: 0492 - 552442

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl

Internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

ART CONSERVATION

RESTAURATIE & CONSERVERING VAN KUNSTVOORWERPEN

KON. WILHELMINAHAVEN ZZ 19
3134 KG VLAARDINGEN
TELEFOON 0031 [0]10 23 402 91
06 539 468 40
06 514 048 48
TELEFAX 0031 [0]10 46 034 37
E-MAIL INFO@ARTCONSERVATION.NL

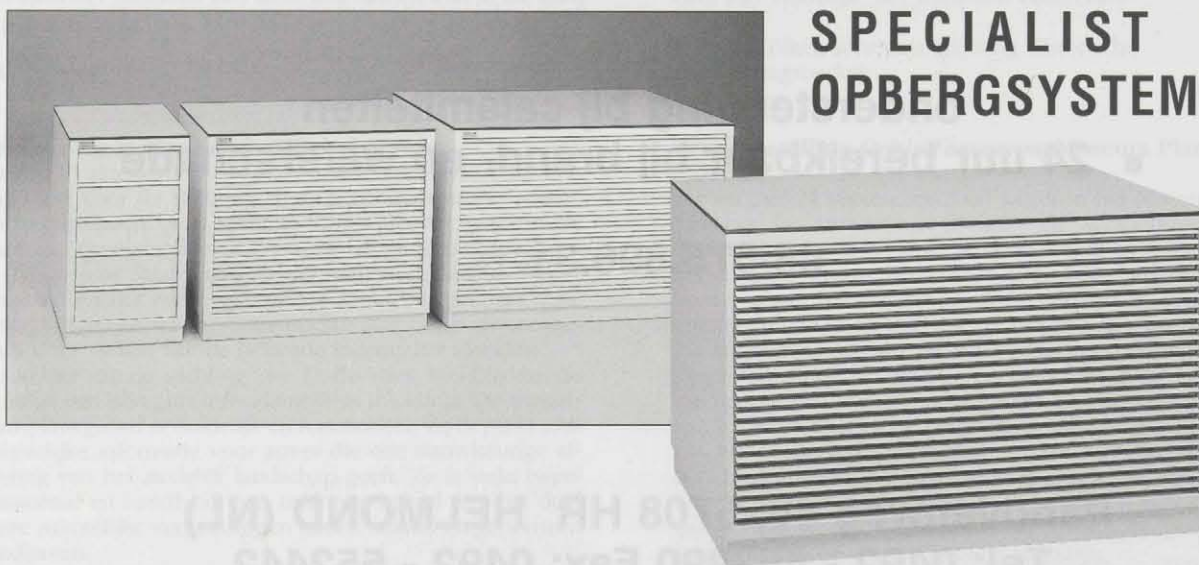
K.v.K. ROTTERDAM 190851

CONSERVEREN
RESTAUREREN
ADVISEREN

BEZOEK ONZE WEBSITE
WWW.ARTCONSERVATION.NL
...BEDANKT

SPECIALIST IN OPBERGSYSTEMEN

CROON

Croon BV

Industrieweg 38, P.O. Box 151, 3640 AD Mijdrecht
(The Netherlands)

Afdeling verkoop: tel. nr. 0297 - 231919

fax. nr. 0297 - 231910

Croon is als fabrikant gespecialiseerd in de productie van metalen geëpoxeerde ladenkasten die in vele maatvoeringen leverbaar zijn. Door deze volledige epoxy coating worden kostbaarheden niet aangetast.

Met name de zogenaamde HO ladenkasten zijn geschikt voor de berging van kaarten etc. en leverbaar vanaf een nuttig formaat van 35 x 62 cm tot en met 155 x 115 cm, nuttige hoogte 15 mm.

Vraag vrijblijvend inlichtingen bij de fabriek te Mijdrecht.

Besprekingen

Kaartboek van de domeinen in het Westland door landmeter Floris Jacobszoon in de jaren 1615-1634 / *Adri P. van Vliet (red.), c.s. - Naaldwijk : Stichting Stimulering Historische Publicaties Westland, 1999. - 136 blz. - ISBN 90 74610 05 6 - Prijs f 129,50.*

Het boek is te bestellen door storting van f 142,- (inclusief verzendkosten) op gironummer 6318008 t.n.v. Stichting Stimulering Historische Publicaties Westland, of verkrijgbaar bij het gemeentearchief van Naaldwijk.

Kaartboeken zijn in boekvorm gebonden pre-kadastrale manuscriptkaarten welke in de 16de tot en met de 19de eeuw zijn uitgegeven, vaak ten behoeve van grondadministratie. Marijke Donkersloot-de Vrij (*Topografische kaarten van Nederland voor 1750*) komt tot een aantal van 66 kaartboeken in de Nederlandse Rijksarchieven. Er zijn echter aanzienlijk meer kaartboeken in diverse andere archieven, bijvoorbeeld bij hoogheemraadschappen, gemeenten en particulieren. Niemand weet echter hoeveel kaartboeken er precies zijn. Bovendien zijn ze slecht toegankelijk voor historisch-geografisch onderzoek. Aan de Universiteit Utrecht wordt momenteel gewerkt aan een systeem om kaartboeken toegankelijker te maken.

Voorzover ons bekend zijn er tot op heden slechts acht kaartboeken in facsimile uitgegeven. Met het verschijnen van het facsimile van het Kaartboek van de domeinen van het Westland is er een bijzonder mooie uitgave bijgekomen, die waarde krijgt door de goede documentatie.

Na de inleiding wordt ingegaan op het werk van de 16de- en 17de-eeuwse landmeters in het algemeen en op het werk van Floris Jacobszoon in het bijzonder. Daarbij wordt ten onrechte gesproken over kleinschalige kartografie. Kaarten op een schaal van circa 1:3.200 zijn uiteraard grootschalig. Vervolgens is er een hoofdstuk over het kaartboek zelf. Hierin wordt beschreven hoe de metingen en de karteringen, die tot het kaartboek hebben geleid, in zijn werk zijn gegaan. Een perceel, dat in het bezit was van de Oranjes, ontbreekt in het kaartboek, omdat dit door Pieter Floriszoon van der Salm, de zoon van Floris Jacobszoon, gekarteerd is. Verder wordt een overzicht gegeven van de verwerving van de percelen en de exploitatie van het grondbezit door de Oranjes alsmede de vervreemding van de percelen. Erg waardevol zijn ook de bijlagen waarin lijsten van voormalige kapittelgoederen, aangekochte percelen en verkochte percelen worden vermeld en gedateerd. Op deze manier is bijvoorbeeld de ontwikkeling van het Slot Honselersdijk met behulp van dit facsimile goed te reconstrueren. Tenslotte zijn er achter in het boek indexen op persoonsnaam en toponiem opgenomen.

De percelen, die in het kaartboek voorkomen, zijn ingetekend op de kaart van Delfland, uit 1712, van Nicolaas Cruquius. De kopie van deze kaart is helaas slecht leesbaar. Bovendien zijn niet alle percelen ingetekend. Voorbeelden hiervan zijn de percelen II en III op het tweede kaartblad. Jammer genoeg heeft men nagelaten de perceelnummers in de kaart te vermelden. Hierdoor is de kaart niet geschikt voor de lokalisatie van de percelen. Dit wordt echter gecompenseerd door een zeer nauwkeurige lokatiebeschrijving van de percelen, waarbij verwezen wordt naar de perceelnummering in het Kaartboek van het Baljuwschap Naaldwijk en naar de bladnummers van de eerdergenoemde kaart van Delfland. Lokalisering blijft echter zeer lastig als men niet één van deze bronnen bij de hand heeft. Daarom zou een overzichtskaart op basis van een moderne topografische kaart, met verwijzingen naar perceelnummers, de voorkeur genieten. Dit is ge-

daan bij het facsimile van het Kaartboek van Maasland van Jan Potter, dat in 1991 is uitgegeven.

En dan de kaarten zelf. De reproducties blinken uit in helderheid. De kleuren komen goed over en wijken nauwelijks af van het origineel. Ook de teksten zijn buitengewoon scherp weergegeven en daardoor goed leesbaar. Bovendien zijn alle teksten in de toelichting integraal overgenomen. In het origineel komen lege bladen voor, die in het facsimile niet zijn overgenomen. Daardoor komt de oorspronkelijke nummering, rechtsboven aangegeven, niet overeen met de nieuwe nummering, rechtsonder. Erg leuk gedaan is het meefotografieren van de rand van de kaarten, zodat het idee ontstaat dat in het origineel gebladerd wordt.

Achter in het kaartboek zijn enkele losse bladen geplakt. Oorspronkelijk waren deze kaarten uitvouwbladen van een andere kaart. In de beschrijving is de reconstructie van het oorspronkelijke kaartblad fraai weergegeven. Des te opmerkelijker is het dan ook dat het ingeplakte uitvouwblad op blad 14 (moderne nummering) door de auteurs niet als zodanig is herkend. Het kaartje hoort bij perceel S op blad 17. Juist dit perceel heeft men niet kunnen lokaliseren, maar het kaartje op blad 14 weer wel. Op blad 3 is te zien dat de tekst omtrent de perceelgrootte bij perceel XXIII op een apart papiertje over de kaart heen is geplakt. In het origineel kan men dit papiertje oplichten, zodat de onderliggende tekst, waar een afwijkende perceelgrootte staat vermeld, te lezen is. In het facsimile wordt hier niet op ingegaan.

Concluderend kan gezegd worden dat dit facsimile prachtig uitgevoerd is, met goede toelichtingen. In deze uitvoering is het facsimile goed bruikbaar voor historisch-geografisch onderzoek. De uitgave zou, behoudens enige kleine punten van kritiek, als voorbeeld voor komende facsimile's van kaartboeken moeten dienen.

E. Heere & M. Storms

Historische Atlas Vlaardingen : een cartografisch overzicht van Vlaardingen van ca. 1540 tot 1821 / *Jeroen P. ter Brugge met een bijdrage van Ingena Vellekoop. - Vlaardingen : Ronde Tafel 56. - 57 blz. - geen ISBN. - Prijs: f 29,50. (exclusief verzendkosten).*

In 1998 werd door de Ronde Tafel 56 in Vlaardingen de Historische atlas van Vlaardingen uitgegeven. Het doel van de uitgave is om de lezer kennis te laten maken met kaarten van Vlaardingen, maar tegelijkertijd is met de uitgave ook een sociaal doel gediend. De opbrengsten van de verkoop zijn bestemd voor de Stichting Tijdelijk Wonen/Opvanghuis Elckerlyc te Vlaardingen.

In het boek zijn 102 kaarten opgenomen van Vlaardingen en omgeving in de periode tussen circa 1540 en 1821. Alle kaarten zijn afgebeeld, meestal niet al te groot, maar voldoende om een eerste indruk van een kaart te verwerven. Een aantal kaarten is in kleur afgebeeld over de gehele pagina. Deze zijn duidelijk en helder.

De kaarten worden uitgebreid beschreven. Naast een topografische beschrijving, worden gegevens vermeld als datering, kaartmaker, opdrachtgever, techniek en herkomst. Jammer genoeg is in de beschrijving geen formaataanduiding opgenomen.

In een afzonderlijke bijdrage gaat Ingena Vellekoop in op het grondbezit van de familie d'Overschie. Deze familie kwam oorspronkelijk uit Delft en was vanaf het einde van de 17de

eeuw woonachtig in Brussel. Zij behield echter grond in Vlaardinger-ambacht en Vlaardingen. Twee kaartboeken betreffende dit grondbezit zijn teruggevonden in het Algemeen Rijksarchief van Brussel. De Vlaardingse kaarten uit deze kaartboeken zijn nu in deze historische atlas voor het eerst gepubliceerd.

Zoals ook de vondst in Brussel duidelijk maakt, is het mogelijk dat nog steeds nieuwe ontdekkingen worden gedaan. Bij het stadsarchief van Vlaardingen hoort men graag van dit soort vondsten (Plein Emmaus, 5, 3135 JN Vlaardingen).

Voor de prijs hoeft men het boek niet te laten liggen. Wie dit boek echter wil kopen, vist waarschijnlijk reeds achter het net. Het is niet ruim gedistribueerd en niet in de reguliere boekhandel verkrijgbaar. Wie toch een poging wil doen, kan informeren bij het Archeologisch Historisch Museum Hoogstad (Westlandseweg 258, 3131 HX Vlaardingen) of bij de boekhandel Den Draak in Schiedam (Veerplein 33-35).

Sjoerd de Meer

The British Library Map Catalogue on CD-ROM. - Reading, Berks. : Primary Source Media in association with the British Library, 1999. - ISBN 07536 51378. - Geleverd tezamen met *Searching The British Library Map Catalogue on CD-ROM* / Tony Campbell. - 59 blz. - £ 1.495.

Het wordt de onderzoekers steeds gemakkelijker gemaakt. Moest je tot voor kort bijna twintig dikke boekdelen doorwerken om er achter te komen of een bepaalde kaart aanwezig was in de British Library, sinds een jaar kun je dat eenvoudig vanachter je computer doen. Op één CD-Rom heeft men de gegeven geplaatst uit:

- *The British Museum catalogue of printed maps, charts and plans.* Photolithographic edition to 1964. 15 delen. 1967.
- *Ten year supplement, 1965-74.* 1 deel, 1978.
- *Cartographic Materials File.* 1975-1997.
- *Catalogue of Manuscript Maps, Charts and Plans and of the Topographical Drawings in the British Museum.* 3 delen (met addenda), 1844-1861.

Alle kaarten uit deze catalogi zijn geconverteerd naar de CD-Rom database. De kaarten zijn dus niet opnieuw gecatalogiseerd, dat betekent dus, dat we met diverse verschillende beschrijfsformaten op de CD-Rom te maken hebben. Maar dat is slechts een gering nadeel vergeleken met de grote voordelen. De catalogus van gedrukte kaarten enzovoort was alfabetisch gerangschikt op toponiem, de catalogus van manuscriptkaarten had een hiërarchische geografische indeling. Om ze te gebruiken was per catalogus eerst een studie nodig van het gevolgde systeem van rangschikking. Dat is op de CD-Rom niet meer nodig. De kaarten kunnen via allerlei verschillende methoden gevonden worden:

- op gebied
- op naam van kartograaf, drukker, graveur en dergelijke
- titelwoorden (of beter gezegd, elk woord in de beschrijving van de kaart)
- land en plaats van uitgave
- fysieke vorm (kaarten op linnen, globes)
- op schaal (alleen manuscriptkaarten)

en natuurlijk op elke mogelijke combinatie van bovenstaande zoektermen.

De display is overzichtelijk. Er zijn vier schermen, waartussen met behulp van het aanklikken van tabbladen genavigeerd kan worden: het 'Main Screen' (het opstartscherm), het 'Search Screen', de 'List Display' en de 'Full Display'.

De zoekmethode werkt heel eenvoudig. Typ gewoon de betreffende zoekterm in op het 'Search Screen' (dat krijg je direct als je op het opstartscherm op 'Start' klikt) en er is direct resultaat op het 'List Display'-scherm. Zonder eerst het begeleidend boekje of helpscherm te raadplegen, had ik binnen enkele seconden na de installatie al een overzicht van alle plattegronden van Delft. De 'List Display' geeft een korte titelbeschrijving van alle gevonden records; het 'Full Display'-scherm geeft een volledige kaartbeschrijving. Bij een negatief zoekresultaat zijn 'List Display' en 'Full Display' niet aan te klikken. Zo kwam ik er achter dat de British Library geen Blaeu-plattegrond van Delft heeft (gecatalogiseerd - want ze hebben natuurlijk wel exemplaren in de stedenboeken van

Blaeu).

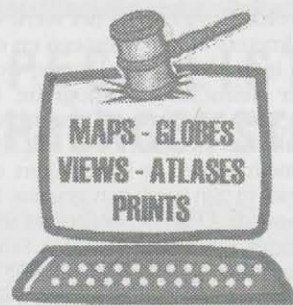
Het zal duidelijk zijn dat er natuurlijk nog allerlei verfijningen in de zoekmethode aan te brengen zijn, die makkelijk zijn als je op je zoekterm honderden treffers hebt. Maar deze bespreking is niet de plaats om dat allemaal toe te lichten.

Tony Campbell, het hoofd van de kaartenverzameling van de British Library, schreef een begeleidend boekje, waarin op duidelijk wijze uitgelegd wordt hoe de CD-Rom gebruikt moet worden, wat handig is voor de wat geavanceerde zoekstrategieën. Er staan tenslotte 190.000 records op de CD-Rom en bij wat algemene zoekwoorden krijg je heel wat treffers. Zoeken op 'Map' in het hele record levert 39.662 treffers op (eigenlijk niet eens zo veel), 'England' als geografische naam geeft er 2.537, 'London' 3.156. Zoeken op 'krogt' in het hele record levert veertien records op en toonde aan dat er niet alleen kaarten te vinden zijn, maar ook literatuur over kaarten.

Een paar handige opties zijn verder nog, dat men de gevonden records naar wens kan sorteren en dat men ze kan printen of exporteren naar een door een tekstverwerker leesbaar formaat. Overtypen is dus niet meer nodig.

Al met al is *The British Library Map Catalogue on CD-Rom* een enorme hulp voor de onderzoeker, die hiermee een bezoek aan de British Library op eenvoudige wijze kan voorbereiden. Maar, een groot nadeel is de astronomisch hoge prijs van bijna 5.400 gulden!!! De reis- en verblijfkosten voor een paar weken onderzoek in Londen zijn voorlopig nog véél lager dan de aanschafprijs van deze CD-Rom.

Peter van der Krogt

PAULUS SWAEN

INTERNET MAP-AUCTIONS March-May-Sept-Nov

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Netherlands +31 (495) 599050
Fax. Netherlands +31 (495) 599051

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, fax (015) 212 6063, e-mail: peter@maphist.nl.

BRUIN, J. de

De 'pertinente generale caerte' van West-Friesland (1651-1654) en de landmeter Johannes Dou / Jan de Bruin. - In: *Caert-Thresoor* 19, nr. 1 (2000): 1-7.

BUCHWALDT, Rens

The Batavian Myth in Early Atlas Maps II / Rens Buchwaldt. - In: *IMCoS Journal* 81 (Summer 2000): 5-9. - Tweede deel, zie vorige nummer van *Caert-Thresoor*.

DIJKSTRA, Chr., et al.

Atlas Amsterdam / samenst. Chris Dijkstra, Miranda Reitsma, Alies Rommerts. - Bussum: Thoth, 1999. - 171 blz. - ISBN 90 6868 235 0. - Ruimtelijke ontwikkeling van de stad Amsterdam, geïllustreerd met oude kaarten en reconstructiekaarten.

DUBOIS, S.

Les bornes immuables de l'Etat. La rationalisation du tracé des frontières au siècle des Lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège) / Sébastien Dubois, préface de Claude Bruneel. - Kortrijk-Heule: UGA, 1999. - 486 blz. - (Collection Anciens Pays et Assemblées d'Etats/Reeks Standen en Landen, 102). - ISBN 90 6768 234 9. Informatie: publ@uga.be

EGMOND, M. van

Talrijke nieuwe archivalia Covens & Mortier 'boven water' / Marco van Egmond. - In: *Caert-Thresoor* 19, nr. 1 (2000): 27-28.

GENT, R.H. van

De hemelatlas van Andreas Cellarius: Het meesterwerk van een vergeten Hollandse kosmograaf / Rob H. van Gent. - In: *Caert-Thresoor* 19, nr. 1 (2000): 9-25.

HEIJDEN, H.A.M. van der

De wandkaart van de Nederlanden in het Stadhuis te Veurne / H.A.M. van der Heijden. - In: *Caert-Thresoor* 19, nr. 1 (2000): 28-29

HELLWIG, F.

Gerhard Mercator und das Herzogtum Lothringen: Vorgeschichte und Wirkung seiner Lothringen-Karte / Fritz Hellwig. - In: *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte* 25. Jrg. (1999): 219-254.

HERMANS, F.

Venlo / Frans Hermans. - Delft : Delft University Press, 1999. - 120 blz. - (Historische stedenatlas van Nederland / red. P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner; afl. 6).

KADASTRALE ATLASSEN

Borssele / [gerealiseerd met medew. van J. de Ruiter en P.A. Harthoorn]. - Middelburg : Stichting Kadastrale Atlas Zeeland, cop. 1999. - (Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie Zuid-Beveland ; 2). - Bevat: Aantekeningen uit het Actaboek Borssele (losbl., 18 blz.) en diskette: Kadastrale Atlas van Borssele 1832, met daarin opgenomen het historisch kadaster 1616-1832. - ISBN 90 72210 11 5.

Breskens / waarin opgenomen het historisch kadaster 1610-1832 door H.J. Plankeel. - Middelburg : Stichting Kadastrale Atlas Zeeland, cop. 1996. - (Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie West Zeeuwsch-Vlaanderen ; 2. - ISBN 90 72210 09 3.

Brouwershaven / [met medew. van S.W.M.A. den Haan]. - Middelburg : Stichting Kadastrale Atlas Zeeland, cop. 1999. - (Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie Schouwen/Duiveland ; 3). - ISBN 90 72210 12 3.

Ubbergen : tekst en kadastrale gegevens / K. van der Hoek, J. van Eck en D.P. Wijhuizen. - Velp : Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1999. - (Kadastrale Atlas Gelderland 1832). - ISBN 90 71988 35 X.

Vlissingen/West-Souburg/Oost-Souburg/Ritthem / [gerealiseerd met medew. van A. Meerman, L.E. Clarisse-Bos en A.C. Tramper]. - Middelburg : Stichting Kadastrale Atlas Zeeland, cop. 1997. - (Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Serie Walcheren ; 2). - ISBN 90 72210 10 7.

Voorschoten / J. H. M. Sloof en R.F. Wybrands. - 's-Gravenhage : Stichting Kadastrale Atlas Zuid-Holland, 1999. - (Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832 ; 8). - ISBN 90 805 452 1 X.

Warnsveld : tekst en kadastrale gegevens / J. van Eck...[et al.]. - Velp : Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 2000. - (Kadastrale Atlas Gelderland 1832). - ISBN 90 71988 34 1.

NIESSEN, M.G.

Tekeningen op foto's naar Engeland / M.G. Niessen. - In: *Nederlandse Historiën: Tijdschrift voor Vaderlandse (Streek) Geschiedenis* 34, nr. 1 (maart 2000): 3-13. - Betreft situatiekaartjes, die gedurende de Tweede Wereldoorlog door het verzet op foto's naar Engeland gesmokkeld werden.

VAANHOLT, G.

De grandeur van de Hanze: Blaeu en Beerstraten schetsten IJsselsteden in de zeventiende eeuw / Gerard Vaanholt. - In: *Uitgeknippt, Bijlage bij Nederlandse Historiën: Tijdschrift voor Vaderlandse (Streek) Geschiedenis* 34, nr. 1 (maart 2000): 36-37. - Eerder gepubliceerd in *Nieuw Kamper Dagblad*, 4 maart 2000.

WATERBOLK, E.H.

Schraapsel: Nog enige restanten / E.H. Waterbolk. - Haren : Eigen uitgave, 2000. - 58 blz. - Bevat o.a. 'Kartografische ontmoeting tussen West- en Oost-Europa' (blz. 9-16; betreft 16de-eeuwse kaarten van Rusland), 'Ornatius: dat is: nauwgezet en fraai' (blz. 25-52; over cartouches op kaarten, Viglius van Aytta, Sibrandus Leo, de Brittenburg), en 'Van Escuriaal naar Friese kalveren' (blz. 53-57).

WILT, C.G.D. de, [et al.]

Delflands kaarten belicht / C.G.D. de Wilt, G.J. Klapwijk, J.D. van Tuyl, A.C. Ruseler. - Delft : Hoogheemraadschap van Delfland; Hilversum : Uitgeverij Verloren, 2000. - ISBN 90 6550 094 4. - 179 blz.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

CARTOGRAPHICA HELVETICA No. 21 (Januar 2000)

Dürst, Arthur, Der Atlas Suworow (blz. 3-16).

Brincken, Anna-Dorothee von den, Das Weltbild des irischen Seefahrer-Heiligen Brendan in der Sicht des 12. Jahrhunderts (blz. 17-21).

Meurer, Peter H., Mitteleuropäische Ordenskarten aus dem 17. und 18. Jahrhundert (blz. 23-34).

Kretschmer, Ingrid, Naturnahe Farben kontra Farbhypsometrie (blz. 39-48).

DE HOLLANDSE CIRKEL 2, nr. 1 (april 2000)

Eck, Jan van, Boeren en landmeters op hofstede 'Nieuw-landrust' in Sint Joosland (blz. 5-9).

Ouden, R. den, Een slikmeter in Moordrecht (blz. 10-11).

Teunissen, P.J.G., A Brief Account on the Early History of Adjusting Geodetic and Astronomical Observations (blz. 12-17).

IMCoS JOURNAL Issue 81 (Summer 2000)

Buchwaldt, Rens, The Batavian Myth in Early Atlas Maps II (blz. 5-9).

Dreyer-Eimbcke, Oswald, Cartographic History of Iceland (blz. 13-33).

MERCATOR'S WORLD vol. 5, no. 1 (January/February 2000)

Pearce, Marcia O., An Ardor for the Holy Land: The James C. and Adina P. Simmons Collection (blz. 12-17).

Seaver, Kirsten A., Land of Wine and Forests: The Norse in North America (blz. 18-25).

Owen, J. Victor, & John D. Greenough, Les Chateaux in the Mist: A Cartographic and Navigational Landmark on the Labrador Coast (blz. 26-33).

Edinger, Jr., J. Raymond, Overland to the Sea: Samuel Hearne's Search for the Coppermine River (blz. 34-39).

Lyman, Eric J., An Inca Legacy: War of the Maps (blz. 40-47).

Thrower, Norman J.W., 'To make Observations on the Magneticall Needle': The Atlantic Voyages of Edmond Halley and His Charts (blz. 48-52).

MERCATOR'S WORLD vol. 5, no. 3 (May/June 2000)

Warren, Bill, Curiosity Made the Collector: Warren Heckrotte Surveys the American West (blz. 12-17).

McIntosh, Gregory, A Tale of Two Admirals: Columbus and the Piri Reis Map of 1513 (blz. 18-23).

Edinger Jr., J. Raymond, Adrift! Surviving the Arctic Ice [USS Polaris, 1872-3] (blz. 24-29).

McElfresh, Earl B., Blinded Giant: The Role of Maps in Robert E. Lee's Gettysburg Campaign (blz. 30-37).

Brooks, Cheri, Hot, hot, hot. A Stroll through the Miami Map Fair (blz. 38-42).

Ludmer-Gliebe, Susan, A Schoolteacher Surveys Iceland [Björn Gunnlaugsson, 1844-8] (blz. 44-47).

Woram, John, The Year of the Tortoise: Dating the Maps of the Galápagos Islands (blz. 48-53).

THE PORTOLAN Issue 47 (Spring 2000)

McNaughton, Douglas, What's New About the Vinland Map? (blz. 7-11).

Traganou, Jilly, Geographic Representations of the Tōkaidō from Edo to Meiji Japan (blz. 12-31).

Flatness, James, Acquisition of Cartographic Material from the Viewpoint of an Institutional Collector: The Library of Congress (blz. 33-41).

Lewes, Darby, The Feminine Landscape, or Gynocartography: Treating Women Like Dirt (blz. 42-51).

ATLAS VAN DE XVII PROVINCIEËN (1670-1672)

Frederik de Wit (1629/30-1698)

De atlas van de XVII Provinciën, die in de tweede helft van de 17de eeuw in verschillende edities werd uitgegeven door de Amsterdamse drukker/uitgever en graveur Frederik de Wit. Deze atlas in facsimile bevat een overzichtskaart van de XVII Provinciën en een aantal gewestkaarten van de Nederlanden.

In totaal gaat het om 25 kaartbladen (51x63 cm.).

Opmerkelijk is de aanwezigheid van een kaart van Westfalen en de kaart van de reisweg van de Nederlanden via Duitsland naar Italië en via Zwitserland naar Genua, Lyon en Rome. Naast de kaarten wordt ook de originele beschrijving van 20 bladzijden in de facsimile opgenomen.

De facsimile van de atlas (editie 1670/72) wordt voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van de hand van dr. H.A.M. van der Heijden, waarin leven en werk van de kunstenaar worden geschetst.

Voorts wordt ingegaan op de geschiedenis van deze atlas en op de afzonderlijke kaartbladen. Deze inleiding wordt opgenomen in het Nederlands en in het Frans.

Deze uitgave (51x31,5 cm.) is gebonden in een kunstlederen band.

Onderstaande kaarten zijn in de atlas opgenomen:

- De Zeventien Provinciën	- Henegouwen
- De Zeven Verenigde Nederlanden	- Namen
- Friesland	- Luxemburg
- Groningen	- Limburg en Valkenburg
- Overijssel	- Brabant
- Gelderland	- Mechelen en 't Markgraafschap des H. Rijks
- Zutphen en de Ysselstroom	- Westfalen
- Utrecht	- Reiskaart
- Holland	
- Zuid-Holland	
- Delfland	
- Rijnland	
- Noord-Holland	
- Zeeland	
- De Koninkrijken Nederlanden	
- Vlaanderen	
- Artois	

ISBN 90 6469 735 3

Prijs f 250,00

Een uitgave in samenwerking met de
Universitaire Pers te Leuven

CANALETTO / REPRO-HOLLAND

P.O. Box 107, 2400 AC Alphen aan den Rijn, The Netherlands

Just Published
Catalogue 30

Cartography &
Topography

100 Atlases, Books,
Maps and Views

Offered for sale by:

ASHER Rare Books
PO Box 258
1970 AG IJmuiden
The Netherlands

Phone:
+31 (0)255 523839
Fax:
+31 (0)255 510352
E-mail:
info@asherbooks.com
Internet:
www.asherbooks.com

PAPIERRESTAURATIE

LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

- ◆ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ◆ advisering over klimaat, licht, transport en expositie

AMALIASTRAAT 5
1052 GM AMSTERDAM
020 - 6841074

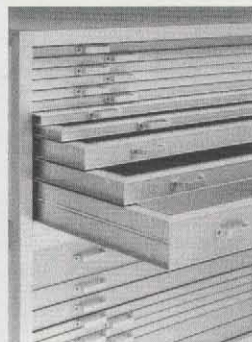
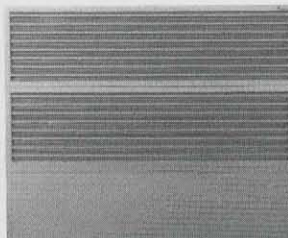
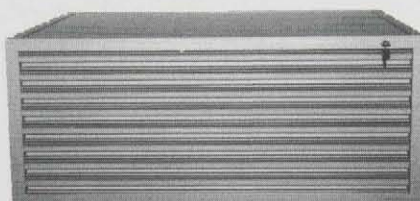
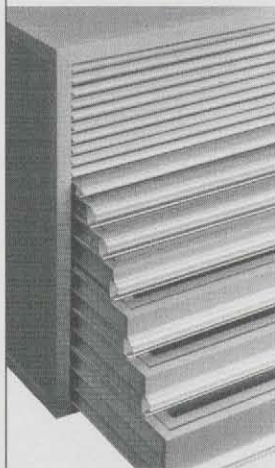

JEZET INTERNATIONAL BVBA
CONSERVATION ENGINEERS

"PLANORAMA"® *Archiefkasten en -modules.*

- Deze archiefkasten en -modules worden geproduceerd van onderhoudsvrij, inert, geanodiseerd aluminium, in elke gewenste breedtemaat (max. 6 mtr.), dieptemaat (max. 2,5 mtr.) en/of hoogtemaat!
- De laden van deze kasten en modules zijn verkrijgbaar in de volgende hoogtematen: 10, 20, 31, 42, 64, 75, 86, 97, 108, 119, 130, 174, 218, 262, 306, 350, 526, 570 en 630 mm. (Voor meer informatie hierover kunt U contact met ons opnemen.)
- Voor de bodems van deze laden kunt U een keuze maken uit diverse diktes en uiteraard inerte materialen.
- De bovenzijde van de kasten kunnen evt. voorzien worden van een harde top.

Verkoopadres:

SIMBA ALUMINIUM B.V. - Postbus 235 - 4730 AE **OUDENBOSCH**
Telefoon 0165-320242/244 - Fax 0165-320262 - **www.jezet.com**

Abraham Ortelius and the first atlas

Essays commemorating the Quadricentennial of his Death 1598-1998

Redactiecommissie: Marcel van den Broecke,
Peter van der Krogt en Peter Meurer

Rijk geïllustreerde bundel opstellen over Abraham Ortelius,
zijn leven en werk. Met een inleiding door Leon Voet
en 20 bijdragen door Günter Schilder, Rodney Shirley,
Dennis Reinhartz en anderen.

In linnen gebonden. 430 pp.

ISBN 90 6194 388 4

f 371,-

The Atlas Blaeu - Van der Hem of the Austrian National Library

Redactiecommissie: Günter Schilder, Bernard Aikema en
Peter van der Krogt. 5 delen, in linnen gebonden.
Per deel ca. 500 afbeeldingen in zwart-wit en 16 in kleur.
ISBN (set) 90 6194 258 6

Complete geïllustreerde catalogus van een van de grootste
en mooiste verzamelaarlassen, samengesteld door Laurens
van der Hem (1621-1678) en thans in de Österreichische
Nationalbibliothek in Wenen. Met kartografische
aantekeningen en kunsthistorische beschrijvingen door
Peter van der Krogt en Erland de Groot.

- I Spain, Portugal and France (vols 1-8). Met ca. 700 afbeeldingen.
632 pp. ISBN 90 6194 278 0
- II Italy, Switzerland and the Netherlands (vols 9-17). Met ca. 600
afbeeldingen. 732 pp. ISBN 90 6194 348 5

In voorbereiding:

- III British Isles, northern and eastern Europe (vols 18-24)
- IV German Empire, Hungary and Greece, including
Asia Minor (vols 25-34)
- V Africa, Asia and America with the so-called secret atlas of the
VOC (vols 35-46)

Prijs deel I en II: f 1007,- (per deel)

U tekent in op de gehele serie.

Ortelius Atlas Maps, M.P.R. van den Broecke

Gids met afbeeldingen van alle atlaskaarten uit
Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum.

In linnen gebonden.

Met ruim 240 afbeeldingen. 308 pp.

ISBN 90 6194 308 6

f 125,-

Koeman's Atlantes Neerlandici

Completely revised, illustrated edition

Samengesteld door Peter van der Krogt. 10 delen, in
linnen gebonden. Per deel ca. 1000 afbeeldingen.

ISBN (set) 90 6194 248 9

Bibliografie van atlanten gepubliceerd in de Nederlanden
tot en met de twintigste eeuw.

Met afbeeldingen van alle gegraveerde titelpagina's en
foliokaarten en registers op kaart- en atlastitels en op
persoonsnamen in elk deel.

Elk van de tien geplande delen bevat de bibliografie van een
afgeronde groep atlanten:

- I The Mercator-Hondius-Jansonius-Atlases. 1997.
With ca. 1000 illustrations. 755 pp.

f 795,-

In voorbereiding:

- II The Blaeu-atlases
- III Ortelius' Theatrum, and other atlases of the 16th and 17th century
- IV Town books
- V Composite atlases
- VI Atlases of the 18th century
- VII Pilot guides up to ca. 1650
- VIII Pilot guides and sea atlases
- IX Van Keulen's sea-atlases and pilot guides
- X Atlases of the 19th and 20th century

Prijs deel I: f 795,-

U tekent in op de gehele serie.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever

Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden en is ook te vinden op internet: <http://www.forum-hes.nl/>